

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLÂK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ
SIBYAN MEKTEPLERİNDE DİN
ÖĞRETİMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ

BURSA – 2006

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLÂK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ
SIBYAN MEKTEPLERİNDE DİN
ÖĞRETİMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HASAN SABRİ ÇELİKTAŞ

**DANIŞMAN
Yard.Doç.Dr. M. AKİF KILAVUZ**

BURSA – 2006

ÖZET

Osmanlı Devleti başarısız olduğunu anladığı, gerilediğini kabul ettiği ve gerileme ile başarısızlığını askerî alandaki yetersizliğe bağladığı zaman askerî eğitimde değişikliğe gitmiştir. Bu değişiklik neticesi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde açılan Mühendishâne-i Bahr-i Humâyun ve Mühendishâne-i Berr-i Humâyun mektepleri, Osmanlı Devleti'nde başta eğitim olmak üzere bir çok noktada yeni bir dönemin habercisi olmuştur.

Bu yeni dönem, sadece maârif sistemini değil devletin bütün kademelerini kapsayacak olan 'batılılaşma' veya 'modernleşme' olarak adlandırılabilir.

Tanzimât'tan sonra devlette yeni eğitim kurumları tesis edilmiştir. Yüksek öğretimde Dâru'l-fünûn, orta öğretimde Rüşdiye, İdâdiye ve Sultâniye, ilköğretimde ise, ders programı ve müfredatı ıslah edilen, Sıbyan Mektepleri yeni okullardır.

Günümüzde tartışılan bir konu olan din eğitimi ve öğretiminin nasıl ve ne şekilde verileceği meselesi, II.Meşrutiyet döneminde de gündemdedir. Öğrencilerin ulûm-ı diniye derslerini okuduğu halde mezun olduktan sonra dinden ve dînî bilgilerden habersiz oldukları dönemin aydınları tarafından dile getirilmektedir.

Buna sebep olarak mekteplerde gösterilen ulûm-ı diniye mevzularının peygamberler tarihî ve şahsî vazifelerden ibadet konusu ile sınırlı kalması gösterilmektedir. Halbuki bu dersin vicdanî ve sosyal vazifeler kısmı da vardır.

Derslerde çocuklara Allah Teâlâ'nın kudretini ve azametini isbat eden nesnelere ve olaylar gösterilmeli ve bunlar üzerinde düşündürülmelidir. Başta peygamber efendimiz olmak üzere İslâm'ın yayılması ve yükselmesi için

medeniyet ve insanlık için yaşadıkları olaylardan ve yaptıkları eserlerden bahsedilmelidir.

İslâmiyet'in medeniyete sunduğu ve insan hakları hususundaki hürriyet, adalet, birlik ve beraberlik gibi emirleri çocuklara anlatılmalı ve devamlı bu konular üzerinde durulmalıdır. Dinin ilerlemeye ve yenilenmeye hiçbir zaman mani olmadığı derslerde sürekli anlatılmalıdır. Din hissini taassup şekline dönüşmemesine yani daima ahlâkî ve içtimâî özelliğini muhafaza ederek başka dinlerin mensuplarına saldırmamasına dikkat edilmelidir.

Ulûm-ı diniye, ibtidâî mekteblerinin dersleri arasında büyük bir yer tutmaktadır. İlk mektebler aynı zamanda dînî eğitimi de kapsamaktadır. Buna rağmen okullardaki dînî eğitimden, çocuklar yeteri kadar faydalanamamaktadır. Mekteplerdeki bu sorunun, öğretmenlerin bilgisizliğinde değil, fakat öğretimdeki metotsuzluktan ve yanlışlıktan ileri gelmektedir. İlm-i hâl kitaplarının daha giriş cümlelerinin, çocuğun anlayışı ve kavrayışının üstünde bir dille yazılı olması da öğrencilerin anlamasını zorlaştırmaktadır.

İlm-i hâl öğretiminde, diğer derslerin öğretim metotlarına uygun şekilde hareket edilmesi, ve bu dersi çocukların anlayışına indirerek somuttan soyuta gidilmesi gerekmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER

Din eğitimi ve öğretimi

Sıbyan mektebi

II.Meşrutiyet dönemi

Ders programı

Din dersleri

ABSTRACT

The State of Ottoman had made a renewal in the area of military education when it acknowledged the regression and devoted the failure to the incapability of the military service. Established in the last quarter of VXIII. century as a result of this change, the schools of Mühendishane-i Bahr-i Humayun and Mühendishane-i Berr-i Humayun had been the messenger of a new age.

This new age, which was going to comprise not only the educational system but also all ranks of the state can be named as 'Westernization' or 'Modernization'. As a consequence of Tanzimat, new institutions of education had been established. These new schools were Daru'l-fünun (university level), Rüşdiye, İdadiye, Sultaniye (high school level), and lastly Sıbyan Schools (primary level) of which the lesson programme and the syllabus had been improved.

Today's debate on how and in which ways the religious education should be practiced had also been discussed in the period of II.Meşrutiyet. The intellectuals of that age had stated that despite having religious courses, after graduation students had not any knowledge of religion.

The fact that the religious topics were limited with the history of the prophets and their individual functions had been the main reason. Indeed, the religious courses include both individual and social aspects.

The objects and incidents proving the power and grandeur of Allah Teala should be presented to students. Moreover, students should be encouraged to think on the context. The incidents that Our Prophet had experienced throughout the spreading and the rise of Islam and the written works should have been taken into consideration.

The commands about human rights such as freedom, justice, togetherness granted by Islam for humanity should be practiced and focused in a detailed way. The idea that religion does not hinder advances and innovation should always be emphasized. It should be considered that the concept of religion does not turn into fanaticism therefore it does not attack on members of other religions.

Religious courses occupies an exclusive area in the lessons of Sibyan Schools. Primary schools comprise religious education as well. Despite that, students are not able to acquire religious topics sufficiently. This problem in the schools does not result from the ignorance of the instructors but from mistakes and lack of methodological works. The fact that even the introductory sentences of the *İlm-i hal* books were written in a language higher than the child's acquisition makes it difficult to understand.

The methods of other courses should also be applied to the practice of *İlm-i hal* and this course should be lowered to the level of children's understanding through a process from concrete to abstract concepts.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde okullarda yenileşme XVIII. yüz yılın sonlarında askerî mekteplerde başlamıştır. Bu yüzyılın son çeyreğinde Mühendishâne-i Bahr-i Humâyun ve Mühendishâne-i Berr-i Humâyun mektepleri açılmıştır. Bunu XIX. yüzyılda hukuk ve tıp mektepleri izlemiştir. Bu dönemlerdeki yenileşme yüksek öğretim kurumlarında olmuştur. XIX. yüz yılın ilk yarısının sonlarında ve ikinci yarısında ise ilk ve orta öğretim kurumlarında yenileşme ve yeniden oluşturma görülmektedir.

'Batılılaşma' veya 'modernleşme' olarak adlandırılan bu yeni dönem, sadece maârif sistemini değil devletin bütün kademelerini kapsamaktadır. XXI. yüzyılın başlarında Avrupa Birliği'ne girme müzakereleri arefesinde olunan şu dönemde Osmanlı Devleti'nin mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nde 'batılılaşma' çabası halen bütün kurumlarıyla devam ettiği görülmektedir.

XIX. yüzyılda dünya genelinde devletler, milliyetçilik akımının etkisiyle yeni bir oluşum içine girmiştir. Bünyesinde bir çok ulusu barındıran Osmanlı Devleti de bu yeni oluşumun sancısını çekmiştir. Bu yeni dönemde Tanzimatçılar, yeni kurulan okullar sayesinde Osmanlı toplumunu, içinde barındırdığı tüm unsurlarla kaynaştırıcı ve birleştirici eğitim sistemi kurma çabası içinde olmuşlardır. Ancak Tanzimatçıların bu çabaları teorikte kalıp pratiğe geçememiştir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar ilköğretim, sıbyan mektepleri adı verilen okullarda yapılmıştır. 19. yüzyıldan önce bu okulların idaresine devlet direkt olarak karışmamıştır. Kurumsal yapı ve ders müfredatı olarak kısır bir halde olan sıbyan mektepleri XX. yüzyılların başlarında bu iki noktada batılı anlamda bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönemde maârifçiler ilköğretim yasasını, Fransa modelini kendilerine örnek olarak uygulamaya koymuşlardır. Yapılan düzenlemeler de Fransa ilköğretim yasalarının Türkçe tercümesi gibi olmuştur.

İkinci Meşrutiyet devrinde ilköğretim ders müfredatı Fransa örneğinde olduğu gibi laikleştirilmiş, ders kitaplarının içeriği de bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Araştırma, İkinci Meşrutiyet devri ilk mekteplerindeki din dersi ve ahlâk dersi müfredatı çerçevesinde olacaktır. Bu derslerde okutulan ders kitaplarını da esas alacaktır. Ders kitapları üç kısımda ele alınmıştır: Malumat-ı diniye ve ilm-i hâl kitapları, malumat-ı medeniye ve ahlâkiye kitapları ile diğer ders kitapları.

Bu çalışmamız esnasında engin sabrı, hoş görüşü ve bize gösterdiği yardımlarından dolayı danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif Kılavuz'a ve emeği geçen herkese en derin ve kalbî şükranlarımı sunarım.

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	1
ABSTRACT	3
ÖNSÖZ	5
İÇİNDEKİLER	7
KISALTMALAR	9
TABLolar LİSTESİ	10
GİRİŞ	11
a- Konunun ve Amacın Belirlenmesi	11
b- Araştırmanın Konumu ve Yöntemi	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
İKİNCİ MEŞRÛTİYET DÖNEMİ ÖNCESİ SIBYAN MEKTEBLERİ	16
I- GENEL EĞİTİM TASAVVURU	17
A- RÜŞDİYELER	20
B- İDÂDÎLER	30
C- SULTÂNÎLER	36
II- İLK ÖĞRETİM	39
A- SIBYAN MEKTEBLERİ	41
1- Öğretimin Yapıldığı Binalar	44
2- Öğretim Kadrosu ve Yardımcı Personel	45
a- Muallim:	45
b- Kalfa (Halife):	46
c- Bevvâb:	46
B- SIBYAN MEKTEBLERİNDE DÜZENLEME	47
1- Sıbyan Mekteblerinin Tanzimât Devrindeki Durumu	49
2- Yasa Çalışmaları ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi	50
C- SIBYAN MEKTEBLERİNİN DERS PROGRAMLARI	52
İKİNCİ BÖLÜM	

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN MEKTEBLERİNDE DİN	
ÖĞRETİMİ	58
I- İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM TARTIŞMALARI	59
II- İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM ANLAYIŞI	61
III- YASAL DÜZENLEMELER VE TEDRİSÂT-I İBTİDÂİYE KÂNÛNU	66
IV- SİBYAN MEKTEBLERİNDE DERS MÜFREDÂTI	76
V- SİBYAN MEKTEBLERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARINDA DİN	
ÖĞRETİMİ	80
A- MALUMÂT-I DÎNİYE VE İLM-İ HÂL KİTAPLARI	84
1- Muvazzah Malumât-ı Diniye	90
2- Amelî Malumât-ı Diniye	91
B- MALUMÂT-I MEDENİYE VE AHLÂKİYE KİTAPLARI	94
1- Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye	95
2- İbtidâilere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye	99
C- DİĞER DERS KİTAPLARI	107
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	121
EKLER	126

KISALTMALAR

- a.g.e.: adı geçen eser
a.g.m.: adı geçen makale
a.g.n.: adı geçen nizamnâme
bkz.: bakınız
B.O.A.: Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri
c.: cilt
ev.: Çeviren
Hz.: Hazret-i
İSAM: İslâm Araştırmaları Merkezi
krş.: karşılaştırmız
MF.İBT.: Maârif-i İbtidâiye
M.E.B.: Milli Eğitim Bakanlığı
s.: sayfa
s.a.v.: Sallallahu aleyhi ve sellem
trs.: tarihsiz
vb.: ve benzeri
vd.: ve devamı
yay.: yayınları

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 1: İbtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süresi altı seneden ibâret olan kız rüşdiyelerine mahsus ders programı. (sayfa: 21)

Tablo 2: İbtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süresi yedi seneden ibâret olan kız sanâyi mektepleri ders programı. (sayfa: 22)

Tablo 3: Vilâyât-ı şâhâne ile livâ merkezlerinde bulunan yatılı ve gündüzlü mekâtib-i idâdiyenin Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce düzeltilerek kaleme alınan ders programı. (sayfa: 31)

Tablo 4: Umûm mekâtib-i rüşdiye ve idâdiyede her hafta okunacak olan ulûm ve fûnûn derslerinin gösterildiği program. (sayfa: 33)

Tablo 5: Dersaadet ve kasabât ibtidâi mekteplerine mahsus ders programı. (sayfa: 54)

Tablo 6: Taşra köy mekteplerine mahsûs olmak üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce yeniden hazırlanan ders cetveli. (sayfa: 57)

Tablo 7: 1329-1330 senelerine ait Osmanlı Devleti'ndeki Mekâtib-i İbtidâiye'nin okul, öğretmen ve öğrencilerine ait sayısal veriler. (ekler kısmında)

GİRİŞ

a- Konunun ve Amacın Belirlenmesi

Bu tezin konusu II.Meşrutiyet döneminde din eğitiminin ve öğretiminin ders kitaplarında nasıl ele alındığıdır.

Zor ve karmaşık bir konu olan eğitim ve öğretim, toplumların göz ardı edemeyeceği kadar mühim bir konudur. Toplumların yükselişleri eğitim ve öğretime verdikleri önemle doğru orantılıdır. Maârif sistemi, toplumun ihtiyaçlarına cevap verdiği ve çağın gereklerine ayak uydurduğu sürece başarılı olup devleti daha da güçlü kılacaktır. Aksi takdirde gerilemeye ve başarısızlığa mahkum olacaktır.

Osmanlı Devleti başarısız olduğunu anladığı, gerilediğini kabul ettiği ve gerileme ile başarısızlığını askerî alandaki yetersizliğe bağladığı zaman askerî eğitimde değişikliğe gitmiştir. Bu değişiklik neticesi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde açılan Mühendishâne-i Bahr-i Humâyun ve Mühendishâne-i Berr-i Humâyun mektepleri Osmanlı Devleti'nde başta eğitim olmak üzere bir çok noktada yeni bir dönemin habercisiydi.

Bu yeni dönem, sadece maârif sistemini değil devletin bütün kademelerini kapsayacak olan 'batılılaşma' veya 'modernleşme' olarak adlandırılabilir. Şunu rahatça söyleyebiliriz ki, XXI. yüzyılın başlarında Avrupa Birliği'ne girme müzakereleri arefesinde olduğumuz şu dönemde Osmanlı Devleti'nin mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nde 'batılılaşma' çabası halen bütün kurumlarıyla devam etmektedir.

Osmanlı maârif sisteminde Tanzimât Dönemi önemli bir yer işgal eder. Eğitim ve öğretimin gelişmesi açısından bu dönem, öncesi ‘medrese devri’, sonrası da ‘mekteb devri’ olarak nitelenebilir.¹

Osmanlı Devleti’nin yükselmesinde ve üst medeniyetler arasında yer almasında büyük paya sahip olan ve toplumun yüksek öğretimini karşılayan medreseler, devletin XVIII. yüzyıldaki gerileyişinden nasibini almıştır. Bu tarihten sonra adı geçen kurumlar eski özelliklerini yavaş yavaş kaybetmiştir. Tanzimât’tan sonra başlayan mekteb devrinde ise bu kurumlar ile ilgili düzenlemeler ancak İkinci Meşrutiyet devrinden sonra yapılacaktır. Bu zamana kadar devlet tarafından, medreselerin ıslahı noktasında herhangi bir girişim yapılmamıştır.

Tanzimât’tan sonra devlette yeni eğitim kurumları tesis edilmiştir. Yüksek öğretimde Dâru’l-fünûn, orta öğretimde Rüşdiye, İdâdiye ve Sultâniye, ilköğretimde ise, ders programı ve müfredatı ıslah edilen, Sıbyan Mektepleri yeni okullardır. Tanzimât ile birlikte daha önce özel vakıfların ve kişilerin elinde olan eğitim ve öğretim devletin denetimine girmiştir.

XIX. yüzyılda dünya genelinde devletler, milliyetçilik akımının etkisiyle yeni bir oluşum içindeydi. Bünyesinde bir çok ulusu barındıran Osmanlı Devleti de bu yeni oluşumun sancısını çekmekteydi. Bu yeni dönemde Tanzimatçılar, yeni kurulan okullar sayesinde Osmanlı toplumunu, içinde barındırdığı tüm unsurlarla kaynaştırıcı ve birleştirici eğitim sistemi kurma çabası içinde olmuşlardır. Bu şekilde birleştirici, liberal, laik ve modern bir eğitim sistemi, devletin toprak ve siyasi bütünlüğünün muhafazası ve aynı zamanda da ‘batılılaşma’ için en önemli vasıtası olacaktır.

Tanzimatçıların bu tür görüşleri teorikte olumlu olmasına rağmen pratikte müsbet sonuçlar vermemiştir. Yeni kurulan okullar, şekil ve muhteva

¹ Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.11.

bakımından Fransız eğitim sisteminden esinlenilmiştir. 1869 yılında çıkarılan eğitim ve öğretimin nasıl ve ne şekilde yapılacağına dair kanunları içinde barındıran Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de Fransız Hükümeti'nin istekleri doğrultusunda düzenlemeler mevcuttur.

Tanzimât dönemi ile birlikte Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirlerinde de maârif alanındaki düzenlemeler hep kağıt üzerinde kalmıştır. Bu zamanlarda plansız ve programsız eğitim reformu denemeleri olmuştur. Yapılmak istenen reformlar Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun tarihî ve kültürel gerçekleriyle çoğu zaman bağdaşmamıştır.

Bu tezde de, gerçekleştirilmek istenen eğitim reformu etrafında, İkinci Meşrutiyet devrindeki ilköğretim kurumlarında okutulan ders kitaplarından hareketle din eğitimi ve öğretiminin nasıl yapıldığı incelenecektir.

Hiçbir millet ve toplum geçmişinden bağımsız değildir. Bir devletin şu andaki iyi veya kötü durumu, geçmişindeki doğru veya yanlış atmış olduğu adımlardan ileri gelmektedir. Bu noktada konunun seçilme gayesi, bugünkü eğitim sistemimizi geçmişimize bakarak anlamaya çalışmaktır.

b- Araştırmanın Konumu ve Yöntemi

Çalışmada dönem olarak İkinci Meşrutiyet devri esas alınmıştır. 1908-1923 tarihleri arası yayımlanan ve okutulan ders kitapları seçilmiştir. Din eğitimi ve öğretimini, ders kitaplarından hareketle tesbit etmeye çalışma ile o dönemde neler okunduğu ve içeriğinin neden bahsettiğine ulaşmak hedeflenmiştir.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta 'Sıbyan Mektepleri' ismi ile ilgilidir. İsim olarak 'Sıbyan Mektepleri' 1890'lı yıllara kadar kullanılmamıştır. Bu tarihten sonra ilköğretim kurumları için 'Mekâtib-i İbtidâiye' denilmiştir. Çalışmada bu isim yerine hem kültür hem de maârif

tarihimizde önemli bir yerde olduğu için ‘Sıbyan Mektepleri’ ismi tercih edilmiştir.

Araştırmada kullanılan kaynaklar İkinci Meşrutiyet dönemi sıbyan mekteplerinde okutulan ders kitapları, arşiv belgeleri ve konu ile alakalı çalışmalardır. Ders kitapları, İSAM Kütüphânesi, Bursa İnebey Kütüphânesi, Bayezid Devlet Kütüphânesi, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphânesi ve Süleymâniye Kütüphânesi envanterlerinde bulunan ve tarama usulü ile tesbit edilen 140 kadar kitaptan seçilmiştir.

Ders programları tesbitinde Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri bünyesinde bulunan Maârif-i İbtidâiye Kalemi’ndeki orijinal belgelerden yararlanılmıştır. Bu belgeler arasında Osmanlı Devleti’nin Bosna’dan Kudüs’e kadar çeşitli vilayet, liva, sancak ve kasabalarındaki okulların sınav sonuç listesi, öğrencilerin devam ve devamsızlığını gösteren cetveller, öğrenci karneleri, talimatnâmeler, öğretmen atamaları, öğrenci alımları, okullar arasındaki resmî yazışmalar vs. belgeler mevcuttur. Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki maârif ile ilgili belgeler üzerine yapılacak çalışma Osmanlı Devleti’nin maârifi hakkında daha detaylı bilgiler verecektir. Maârifi ilgilendiren belgelerin büyük bir kısmı tasnif edilmemiş yani araştırılmamış bölümdür.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İkinci Meşrutiyet dönemi öncesindeki sıbyan mekteplerinin durumu ele alınmıştır. Bu bölümde, ilk önce orta öğretim kurumlarından rüşdiyeler, idâdiyeler ve sultâniyeler hakkında bilgi verilmiş ve bu okulların ders programları ile bazı derslerin içeriği hakkında açıklamalar yapılmıştır. Daha sonra ilköğretim başlığı altında sıbyan mekteplerinin Tanzimât döneminden önceki ve sonraki durumları, düzenlemeleri, ders programları ve ders kitapları işlenmiştir.

İkinci bölümde II. Meşrutiyet döneminde sıbyan mekteplerindeki din öğretimi üzerinde durulmuştur. Bu dönemde adı geçen kurumlardaki kanuni

düzenlemeler, yeni oluşturulan ders programları, içeriği ve işlenişı değiştirilen ders kitapları işlenmiştir.

Tez, 'Sonuç' bölümü ile tamamlanmaktadır. Arşiv belgelerinden ve bazı tablolardan oluşan 'Ekler' kısmı da 'Kaynaklar'dan sonra yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRÛTİYET DÖNEMİ ÖNCESİ SIBYAN

MEKTEBLERİ

I- GENEL EĞİTİM TASAVVURU

Eğitim bir toplumun vazgeçemeyeceği bir unsurdur. Dünyada hiçbir devlet eğitim olgusunu göz ardı edemez. Devletlerin ve yönetimlerin kendi geleceğini korumak ve kurtarmak için vatandaşlarının yetişmişlik düzeylerini artırmak adına çağlarına uygun programları mevcuttur. Bu programlar sayesinde devletler, hali hazırdaki ve gelecekteki hakimiyetlerine yön verirler.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki askerî başarısızlıklar ve yenilgiler birbiri ardına gelmiştir. Bunun nedenini araştıran Osmanlı devlet adamları ve alimleri, devleti yenilgiye uğratan Batı'nın askerî, teknik ve eğitim öğretim alanında kendilerinden daha ileride oldukları kanaatine ulaşmışlardır. Bu dönemden sonra Batı'nın önce askerî alandaki yenilikleri, gelişmeleri, teknolojileri olmak üzere ileriye doğru eğitim ve öğretim programları, teknikleri ve kurumları örnek alınmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde I.Abdülhamid Han'ın (1774-1789) döneminde başlayan ve III.Selim Han (1789-1807) ve II.Mahmud Han'ın (1808-1839) hükümdarlıklarında devam eden eğitim ve öğretimde yenileşme hareketlerini görürüz. Bu üç Osmanlı padişahı dönemindeki eğitim ve öğretimin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Eğitimde yenileşme askerî okulların açılışıyla başlamış, yabancı öğretmenler bu kurumlarda görev yapmış, ilk kez batı dillerinden İngilizce ve Fransızca ders olarak programa girmiş ve ilköğretim ilk kez bu dönemde zorunlu hale getirilmiştir.

1830'larda Avrupa'ya ilk öğrenciler gönderilmiştir. Eğitim alanında Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden şu üç ismi sayılabilir: Kimyager Derviş, Selim Sabit, Hoca Tahsin Efendi.²

Eğitim alanındaki yenileşmenin ilk örnekleri olan askerî okullardan ve ders programlarından kısaca bahsedebiliriz.

Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn, ilk askerî deniz okuludur. Kuruluşu 1776'dır. Programı ilk ve orta düzeyde olup çocuklara önce okuma yazma, Arapça, Farsça, Fransızca öğretilir, daha sonra ise matematik ve denizcilik bilgileri öğretilirdi. Süresi üç yıl idi. Birinci ve ikinci sınıflarda şu dersler okutulurdu:

İlm-i Hâl, Arapça, Hesap, Hendese, Cebir, Resim.

Üçüncü sınıfta uzmanlık bölümlerine ayrılırlar ve ilgili dersler okutulurdu. 1842'den itibaren Fransızca seçimlik, İngilizce zorunlu hale getirildi.³

Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn, III.Selim Han tarafından 1795 yılında açılmıştır. Öğretim süresi dört yıl idi. Bu okulun kuruluş dönemindeki ders programı aşağıdaki şekildedir.

Birinci sınıf: Hüsn-i hatt, İmlâ, Resim, Arabî, Mukaddimât-ı hendese, Fransızca.

İkinci sınıf: İlm-i hesab, Usûl-i hendese, Coğrafya, Arabî, Fransızca.

Üçüncü sınıf: Müsellesât-ı müsteviye, Cebir, Tahtî-i arâzî, Tarih-i harb.

² Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Alfa, İstanbul, 1999, s.124.

³ Bu okullarla ilgili bkz. Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim, Komisyon, Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı, Ankara, 2000.

Dördüncü sınıf: Fenn-i mahrûtiyât, Hesâb-ı tefâzûlî ve tamamı, Cerr-i eskâl, İlm-i hayat, Fenn-i lağn, Talim nazariyâtı, İstihkâm.

Tıbhâne-i Âmire ve Cerrahhâne-i Ma'mûre, II.Mahmud Han döneminde 14 Mart 1827'de açılmıştır. Öğrenim süresi dört yıl olup programı kısaca şöyledir: Arapça, Türkçe, Fransızca, sarf ve nahiv, imlâ, kitabet, ilaçların, bitkilerin ve hastalıkların Arapça ve Türkçe adları, boş zamanlarda din dersleri, cerrahlık uygulaması, şekillerle Fransızca anatomi ve tıp bilimine giriş, sonra yeteneklilerin seçilip hastanede cerrahlık uygulaması yapmaları.⁴

Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, 1834 yılında kurulmuştur. İki kısımdan oluşur. Sekiz adet hazırlık sınıfı vardır. İkinci kısımda meslekî bilgiler verilmektedir.

Birinci sınıf (mübtedîler): Kum üzerine parmakla sülûs ve rakam meşk ve talimi, nısf dairelerde (bir ders aracı-öğretim kürsüsü) iki harfli lügatler ile elif-bâ cüzü kıraati.

İkinci ve üçüncü sınıf: Üç harfli lügatler ile Amme cüzü talimi. Dördüncü ve beşinci sınıf: İlm-i hâl ve akâid-i İslâmiye ve dîniyeyi taş tahtalarına tahrir ve nısf dairelerde taktırir.

Altıncı sınıf: Askerî talimatnâme ve kanunnâme. Yedinci ve sekizinci sınıf: Tuhfe, nuhbe, sarf, rik'a yazı ve müsvedde yazma talimi.

İkinci kısım dersleri ise şunlardır: İlm-i hesap, mecmuatü'l-mühendisîn, harita tersimi, topografya ameliyâtı, ameliyât-ı hendese, ilm-i hendese.⁵

⁴ Akyüz, a.g.e., s.126-127.

⁵ Akyüz, a.g.e., s.128; Ayrıca bkz. Unat, Fâik Reşit, Türk Eğitim Sistemine Tarihî Bir Bakış, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s.42-44; Mehmetoğlu, Yurdagül, Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi, İstanbul, 2001, s.128-137.

A- RÜŞDİYELER

Rüşdiye okullarının genel öğretimdeki yeri tam olarak belli değildir. Bu okullar ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise orta okul seviyesinde bir öğrenim derecesi olarak değerlendirilmektedir. II.Mahmut Han devrinde sıbyan okullarının yetersiz olduğu kanaatine varıldıktan sonra 1838 yılında ıslah yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte sıbyan okullarının üstünde ‘ikinci sınıf’ (sınıf-ı sâni) okullarının açılmasına karar verilmiştir. Daha sonra bu okulların adı padişah tarafından değiştirilmiş ve adına ‘Rüşdiye’ denilmiştir.⁶

Akyüz, sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında bir okul konumunda gördüğü 1839 yılının şubat ayında kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye okullarını ilk rüşdiyeler olarak kabul eder.⁷

Bayram Kodaman ise bu iki okula rüşdiye değil fakat rüşdiyelere eşit olarak açılan memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okul olarak bakar.⁸ Kanaatimizce de bu okullar rüşdiyeden çok bir meslek okulu olarak sayılabilir.

Öğrenim süresi iki yıl olan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye okullarının ders programı şu şekildedir:

Arapça, Sarf ve Nahiv, Nuhbe-i Vehbî (Farsça), Tuhfe-i Vehbî (Türkçe), İnşâ, Hatt, Lügat, Ahlâk.⁹

⁶ Kodaman, a.g.e., s.40-41. Ayrıca bkz. Koçer, Hasan Ali, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), M.E.B., İstanbul, 1991, s.40-41.

⁷ Akyüz, a.g.e., s.129.

⁸ Kodaman, a.g.e., s.92.

⁹ Akyüz, a.g.e., s.129.

Genel rüşdiyeler 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulmasıyla açılmaya başlanmıştır. 1847'de Kemal Efendi tarafından açılan ilk rüşdiyeden iyi bir sonuç alınınca bu okuldan dört tane daha açılmıştır. Rüşdiyeler ilk önce dört yıl olduğu halde Dâru'l-Maârif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863'te beş yıla indirilmiştir.¹⁰

Ünlü maârif tarihçisi Mahmud Cevâd, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı isimli eserinde, Maârif Nâzırı Münif Paşa döneminde ibtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süreleri altı seneden ibaret olan kız rüşdiyelerinin 1309 (1891-1892) senesine ait olan ders programı aşağıdaki şekildedir:¹¹

Tablo 1: İbtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süresi altı seneden ibâret olan kız rüşdiyelerine mahsus ders programı.

DERSLERİN İSMİ	HER SINIFTA BİR HAFTA ZARFINDA OKUNACAK DERS ADEDİ					
	1.S	2.S	3.S.	4.S	5.S	6.S.
Elif-bâ ve şifâhî ma'lûmât	18	-	-	-	-	-
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit	4	6	5	3	2	1
Ulûm-ı dîniye	-	2	2	2	2	2
Kırâat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	1	1
Kavâ'id-i Osmâniye	-	-	2	2	1	1
Arabî	-	-	-	-	2	2
Fârisî	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i hatt	-	2	2	1	1	1
Dürûs-ı eşyâ ve ma'lûmât-ı nâfia	2	2	2	1	1	1
İdâre-i Beytiye	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	1	1	2
Hıfzı's-sihha	-	-	-	-	1	1

¹⁰ Kodaman, a.g.e., s.92.

¹¹ Cevâd, Mahmud, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı- XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara, 2001, s.247.; Cevâd, Mahmud, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı, Matbaa-i Âmire, 1338, s.247.

Hesâb	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	-	-	-	2	2	2
Târih	-	-	-	2	2	1
El hüneleri	2	2	2	2	2	2
Yekûn	36	24	24	24	24	24

Tablo 2: İbtidâiye sınıfı ve rüşdiyeden oluşan ve tahsil süresi yedi seneden ibâret olan kız sanâyi mektepleri ders programı.¹²

HER SINIFTA BİR HAFTADA OKUNACAK DERS ADEDİ							
D E R S L E R İ N İ S M İ	1.S	2.S.	3.S.	4.S.	5.S.	6.S	7.S.
Elif-bâ ve şifâhî ma'lûmât	18	-	-	-	-	-	-
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit	6	4	4	4	2	1	1
Ulûm-ı dîniye	-	2	2	2	1	1	1
Kırâat ve imlâ	8	6	6	6	2	1	1
Resim ve hendese	-	-	-	-	1	1	1
Kitâbet	-	-	-	-	-	1	1
Kavâ'id	-	-	2	3	2	-	-
Arabî	-	-	-	-	-	1	2
Fârisî	-	-	-	-	-	1	1
Hüsn-i hatt	-	2	1	1	1	1	1
Dürüs-ı eşyâ ve ma'lûmât-ı Nâfia	2	2	1	1	1	1	1
İdâre-i Beytiye	-	-	-	-	2	2	2
Ahlâk	-	-	-	-	1	1	1
Hıfzı's-sıhha	-	-	-	-	-	1	1
Hesâb	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	-	-	-	-	2	2	2
Târih	-	-	-	-	2	2	1
El hüneleri	-	-	-	-	1	1	1
Yekûn	36	30	30	30	30	30	30

Başbakanlık Osmanlı devlet arşivlerinden yararlanarak çıkardığımız rüşdiye mekteplerinde okutulan dersleri de burada gösterebiliriz.

¹² Cevad, a.g.e., s.274.

Yafa mekteb-i rüşdiyesi şâkirdânının, 322-323 senesi zarfında yapılan umûmî imtihanlarını gösteren cetvelde dersler sınıflara göre şu şekildedir.¹³

Birinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe sarf-ı Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim ve hesab.

İkinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe sarf-ı Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, malumât-ı ziraiye, tarih-i İslâm, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim ve hesab.

Üçüncü sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fransızca, Türkçe nahv-i Osmânî, Türkçe kıraat ve imlâ, malumât-ı ziraiye, tarih-i Osmânî, Fârisî, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, resim, hesab, hendese ve hıfzıssıhha.

Derslerin isimlerini aldığımız imtihan sonuçlarını gösteren bu cetvele göre Yafa mekteb-i rüşdiyesinde birinci sınıfta 13, ikinci sınıfta 11 ve üçüncü sınıfta 8 öğrenci ile birlikte toplam mevcut 32 kişidir. Öğrencilere imtihan cetvelinde 'Efendi' diye hitab edilmektedir.

Öğrencilerin imtihan sonuçlarının 10 numara üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Alınan puanların derecelendirilmesi şu şekildedir: Aliyyü'l-a'lâ (sınavda toplam 145 ve üstü puan alanlar için), a'lâ, karîb-i a'lâ ve vasat.

İmtihan cetvelinde dikkati çeken bir noktada sayfanın altında bulunan mühürlerdir. Bu mühürlerin bir kısmı muallimlere, bir kısmı da mümeyyizlere aittir. Burada mümeyyizlik görevinin olduğu anlaşılmaktadır. Mümeyyiz,

¹³ B.O.A., MF.İBT., 187/102, 1325-M-20.

öğrenciler imtihan olurken hazır bulunan ve öğretmenle beraber imtihanı hazırlayan kişidir.¹⁴

Gazze kazası mekteb-i rüştiyesi şâkirdânının 1323 senesine mahsuben yapılan imtihanlarını gösteren cetvelde ise dersler şu şekildedir:¹⁵

Birinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, emsile ve bina, kıraat-ı fenniye, kavaid (yeni sarf-ı Osmânî), ahlâk (nasihat), hüsn-i hatt, coğrafya, ve hesap (muhtasar kavaid-i ilmî hesap).

İkinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, Fârisî, tarih, kavaid, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, hesap, resim, malumât-ı ziraiye.

Üçüncü sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, hendese, hıfzıssıhha, Fârisî, tarih, kavaid, ahlâk, hüsn-i hatt, coğrafya, hesap, resim, malumât-ı ziraiye.

Gazze mekteb-i rüşdiyesinde toplam 68 öğrenci kayıtlıdır. Bunlardan 28 öğrenci çeşitli özürlerden dolayı okula devam etmemişlerdir.¹⁶ Okulun öğrencilerinin yaşları 11 ile 15 arasındadır.

Kudüs-i Şerif sancağı dahilinde Halilü'r-Rahman mekteb-i rüşdiyesinin 1323 senesinde icra kılınan imtihan neticelerini gösteren cetveldeki dersler ise sınıflara göre şunlardır:¹⁷

Birinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, kıraat-ı Türkî, sarf-ı Osmânî ve imlâ, nasihat, hüsn-i hatt, coğrafya, ve hesap.

¹⁴ Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004, 13. baskı, 'mümeyyiz' maddesi.

¹⁵ B:O:A., MF:İBT., 187/101-M-20.

¹⁶ Öğrencilerin özürlerinin bulunduğu sütunun karşısına çeşitli nedenlerden dolayı okula gelmediği vurgulanmaktadır. Örneğin, iki öğrencinin babalarının mahall-i memuriyeti olan Halilü'r-Rahman mekteb-i rüşdiyesine kaydedildiği belirtilmektedir.

¹⁷ B:O:A., MF:İBT., 187/102-M-20.

İkinci sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, sarf-ı Osmânî ve imlâ, Fârisî, ahlâk, tarih-i İslâm, malumât-ı ziraiye, hüsn-i hatt, coğrafya, ve hesap.

Üçüncü sene: Kur'ân-ı Kerîm maa tecvit, ulûm-ı diniye, Arabî, nahv-i Osmânî, imlâ, Fârisî, ahlâk, tarih-i Osmânî, hendese, hıfzıssıhha, malumât-ı ziraiye, hüsn-i hatt, coğrafya, ve hesap.

Bu mektebin öğrenci sayısı 38'dir. Öğrencilerin yaşı 10 ile 15 arasındadır.

Amara mekteb-i rüşdiyesinin 1322 ve 1323 eğitim ve öğretim senelerinde yapılan umûmî imtihan cetvelinde gösterilen dersler, Halilü'r-Rahman mekteb-i rüşdiyesindeki derslerden farklı olarak peygamberler tarihi dersi vardır.¹⁸ Amara, Irak'ın güneydoğusunda bir şehirdir.

Arşiv belgelerinden vereceğimiz son örnek Nâsıra kazası, Hamidiye mekteb-i rüşdiyesinin 1322-1323 öğretim senesinde yapılan genel imtihanlarının sonucunu gösteren cetveldir.¹⁹ Burada diğerlerinden farklı olarak tecvit, ayrı bir ders olarak verilmektedir.

Rüşdiye okullarında okutulan derslerin içeriği ile ilgili kısaca bilgi verebiliriz.

Elif-bâ dersinde harflerin eksiksiz bir şekilde öğretimi yapılmaktadır. Bu dersin içinde 'şifâhî malûmât' adı altında çocuklara sözlü bilgiler verilmektedir. Vücudun kısımları, çevredeki hayvanların ve bitkilerin isimleri ve sağlık ile alakalı bilgiler, renkler, gece ve gündüz, zaman birimleri, mevsimlerin durumu gibi çeşitli konular öğretmenler tarafından çocuklara

¹⁸ B:O:A., MF:İBT., 187/101-M-20.

¹⁹ B:O:A., MF:İBT., 187/102-M-20.

örneklerle ve hikayeleştirerek güzel bir terbiye ve edeb sınırları içerisinde anlatılacak.

Birinci sınıfta, Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvit dersinde Yâsin, Tebâreke, Amme sûreleri önce yüzünden okunacak sonra da ezberlenecektir. Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona okurken tecvit dersi de öğretilenecektir. Tecvit dersinin uygulaması yapılacaktır.

İkinci sınıfta, ulûm-ı dîniye dersinde, din ilimlerinden bahsedilmektedir. Bu derste ilm-i hâlin tarifi, ilmin ve amelin en faziletlisi, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerin hayatı, peygamber efendimizin hayatı, peygamberler hakkında bilinmesi gereken sıfatlar, Cebrâil (a.s.), îmân ve İslâm, din, millet ve şariat*, îmânın şartları ve ilâhî kitaplar öğretilenecektir. Ayrıca amelî konuların dinî hükümleri yani abdestin ve namazın farzları, sünnetleri vs., zekât, hacc, oruç, dinî konularla sorumlu kişilerin durumları (ef'âl-i mükellefîn), dinî deliller (edille-i şer'iyeye) ve mezheb bu dersin içeriğini oluşturmaktadır.

Üçüncü sene ise ruh, beden, âhiret, kazâ, kader gibi îmânî konuların yanında namaz ve oruç ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Dört, beş ve altıncı senelerde ise ilk iki sene işlenen konuların detayına iniliyor ve ilm-i hâl bilgisinin geri kalan kısımları bu sınıfların konularını oluşturmaktadır.

Kırâat isimli derste öğrencilere içeriğinde edeb, ahlâk, din, diyanet, terbiye, tarih gibi faydalı bilgilerin bulunduğu kitaplar okutulmaktadır. Bu sayede çocukların kelime dağarcığını geliştirmek ve ifade tarzlarını kuvvetlendirmek hedeflenmiştir.

* Burada şeriattan maksat dinin hükümlerinin öğretilmesidir.

İmlâ dersinde yazım bilgisi kuralları öğretilmektedir. Bu derste hoca öğrencilerine yazdıracağı kelime ve cümleleri güzel ahlâka, terbiyeye ve âdâba uygun ibret alınacak hikayelerden seçmektedir.

Kitâbet dersinde ise çeşitli konular üzerinde muhâkeme, bir şeyi tarif ve tasvir etmek, iki nesneyi veya olayı mukayese etmek, hikaye ve temsiller hazırlama, manzûm eserin mensûr esere dönüştürülmesi, bir yeri veya bir durumu olduğu gibi aktarma, dilekçe ve çeşitli mektup örnekleri yazma uygulaması yapılmaktadır.

Kavâ'id-i lisân-ı Osmânî dersinde Osmanlıca dilbilgisi anlatılmaktadır.

Arabî ve Farisî derslerinde bu iki lisânın dilbilgisi, yazım kuralları ile Arapça ve Farsça hikayelerden örnekler vardır.

Hüsn-i hatt dersinde ise öğrencilere rik'a, sülûs ve dîvânî yazı çeşitleri öğretilmektedir.

Dürûs-ı eşyâ ve malûmât-ı nâfia' adlı derste yiyecekler, içecekler, zamanın bölümleri, giyecekler gibi çeşitli konular işlenmektedir.

Ahlâk dersinin konularını maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

a- Kâinâtın yaratıcısına karşı olan kulluk vazifeleri: İlâhî emirlere uymak ve yasaklardan kaçınmak, yalan yere yemin etmemek, pâdişâha, hükümete ve memlekete karşı olan vazifeler, sadâkat, şahsiyet, tevâzu, kendi hata ve noksanlarını görmek, zorluğa tahammül, sabır, hiddet ve hasedin zararları.

b- Aile içinde: Ana babaya ve akrabaya karşı itaat, hürmet, muhabbet ve şükür, işleri olduğu zaman onlara yardım, hastalık ve ihtiyarlıklarında hizmet etmek.

c- Kardeşlerin birbirlerini sevmeleri, büyüklerin küçükleri himâyesi, küçüklerin büyüklere hürmeti.

d- Hademeye karşı ahlâkî vazifeleri, onlara daima iyilikle muâmelede bulunmaları.

e- Okula devam etmek, derslerine çalışmak, hocalarına itâat, hürmet, edeb ve terbiye ile muâmele ve arkadaşlarıyla iyi geçinmek.

f- Kişinin kendine karşı vazifeleri: Temizlik, kanâat ve itidâl (aşırıya gitmeden orta yolu bulmak).

g- Ev içinde çalışmak, vakti boşa harcamamak, tasarrufta bulunmak, israf etmemek.

h- Diğer canlı varlıklara karşı iyi davranmak.

i- İnsanlara karşı şefkatli ve merhametli olmak, iyilik yapmak.²⁰

1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi diğer okullarda olduğu gibi rüşdiyelerde de yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu nizamnâmede rüşdiye okullarını ilgilendiren maddeleri şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Beş yüz haneden çok olan kasabalarda rüşdiye okulu kurulacağı, kasaba sakinleri arasında Hıristiyan ahâli yüz haneden fazla ise onlara da ayrı bir rüşdiye tesis edileceği,

2- Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilâyet maârif idâresi sandığından karşılanacağı,

3- Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından gönderilen planlara göre yapılacağı,

²⁰ Cevâd, a.g.e., s.248-273.

4- Her rüşdiye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin olunacağı,

5- Muallim-i evvelin (baş öğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istihdam edileceği,

6- Rüşdiyelerde öğretim süresinin 4 yıl olacağı,

7- Bütün rüşdiyelerin 1-23 ağustos arasında tatile gireceği,

8- Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla idâdiye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüşdiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.²¹

9- Nizamnâmenin 23. maddesindeki ders cetvelinde bazı yerlere göre değişiklik yapmak gerekirse bu durum Maârif Nezâreti'nin izni ile olacaktır.²²

Aynı nizamnâmenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı şöyledir: Mebâdi-i ulûm-ı dîniye (din ilimlerine giriş), lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, tertîb-i cedîd üzere kavâid-i Arabiye ve Fârisiye, tersîm-i hutût, ilm-i hesap, defter tutmak usûlü, mebâdi-i hendese, tarih-i umûmî ve tarih-i Osmânî, coğrafya ve jimnastiktir.²³

²¹ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Düstür, Nizâmât-ı İdâre-i Maârif, Matbaa-i Âmire, 1290, c.2, madde:18-26, s.184-219; ayrıca bkz. Kodaman, a.g.e., s.93.

²² a.g.n, madde:24.

²³ Bu derslerden mezheple ve sanatla alakalı dersler her milletin kendi lisanları üzere okutulacak. Ayrıca her milletin kendi dilleri de ders programına girecek. Mezhebe dayalı dersleri, vatandaşlara ilgili mezhebin ruhbanları (din adamları) tarafından okutulacak.a.g.n., (madde: 23).

B- İDÂDÎLER

Hazırlamak, geliştirmek manasına gelen Arapça “idâdî” kökünden türemiş olan bu kelime, hazırlama yeri demektir. Bunun içindir ki 1869’dan önce bir çok okulun hazırlama sınıflarına idâdî denmiştir. Bazı maârif tarihçileri bu idâdî sınıflarını ilk ve orta öğretim derecelerinden birine dahil etmek istemişler, lâkin karar vermede güçlük çektiklerinden dolayı bir sonuca ulaşamamışlardır. Çünkü terim, hangi seviyede olursa olsun ancak 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile açıklığa kavuşturulmuş ve ilk defa başlı başına orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır. Böylece idâdî kelimesi eskiden ifade ettiği manayı kaybederek, yeni bir mana ve muhteva kazanmıştır.²⁴

İstanbul’da açılan ilk idâdî, Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye’dir (Nisan 1845). Mekteb-i Harbiye öğrencileri sınavdan geçirilerek orta düzeyde olanlar bu okula ayrılmıştır (Eylül 1845).

1846’dan sonra rüşdiyelerde ve 1850’de açılan Dâru’l-maârif’te, sıbyan mekteblerinden gelen öğrencilerin programları izleyebilecek düzeye ulaştırılmaları için açılan özel sınıflara ve bu kurumlara kaynak olan bazı sıbyan mekteblerine de idâdî adı verilmiştir.

İdâdî teriminin bir orta öğretim kurumunun adı olarak tutunması 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile kesinleşmiştir.²⁵ Nizamnâme, Müslüman ve Müslüman olmayan Osmanlı halkını birbirine kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesinde olmuştur. Bu nedenle, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olacak ve sancak merkezlerinde açılacak idâdî adı altında bir okul tipi düşünmüş ve bununla orta öğretimin

²⁴ Kodaman, a.g.e., s.114. Unat, a.g.e., s.45-46.

²⁵ Akyüz, a.g.e., s.145;

süresini rüşdiye ile birlikte yedi yıla çıkarmıştır. Fakat bu bir süre kağıt üzerinde kalmış ve ancak İstanbul'da Dâru'l-maârif'in yerinde ilk mülkî idâdî (1873) ve illerde de iki yıl sonra Mora Yenişehir'inde ilk idâdî okulu açılabilmiştir.²⁶

Nizamnâmeye göre tahsil süresi üç yıl olan idâdiyenin müfredâtında şu dersler bulunmaktadır:

Mükemmel Türkçe kitâbet ve inşâ, mebâdi-i ilm-i servet-i milel, hesap ve defter tutmak usûlü, Fransızca, coğrafya, hendese ve ilm-i mesâha, kavânîn-i Osmâniye, hikmet-i tabiiye, kimya, tarih-i umûmî, ilm-i mevâlid, resim, cebir.²⁷

Aşağıda vilayet ve livâ merkezlerinde bulunan yatılı ve gündüzlü idâdîlerin Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce hazırlanan,1310 (1892-93) senesine ait ders programlarını görebiliriz.

Tablo 3: Vilâyât-ı şâhâne ile livâ merkezlerinde bulunan yatılı ve gündüzlü mekâtib-i idâdiyenin Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce düzeltilerek kaleme alınan ders programı.²⁸

DERSLERİN İSMİ	HER SINIFTA BİR HAFTA ZARFINDA OKUNACAK DERS ADEDİ						
	1.S	2.S.	3.S.	4.S.	5.S	6.S	7.S
Ulûm-ı dîniye	3	3	2	-	-	-	-
Arabî	3	3	3	3	2	-	-
Türkçe kırâat	4	2	-	-	-	-	-
Lügat ve imlâ	2	-	-	-	-	-	-
Hesâb	2	2	2	-	-	-	-
Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-

²⁶ Akyüz, a.g.e., s.146-147.

²⁷ a.g.n., madde: 38.

²⁸ Cevad, a.g.e., s.333-337.

Hüsn-i hatt	1	1	1	1	1 ²⁹	-	-
Resim	1	1	1	1		1	1
Fârisî	-	2	2	2	-	-	-
Kavâid-i Osmâniye	-	2	2	-	-	-	-
Tarih-i İslâm	-	2	-	-	-	-	-
Fransızca	-	-	4	6	6	6	3
Tarih-i Osmânî	-	-	3	-	-	-	-
Coğrafya-ı Osmânî	-	-	2	-	-	-	-
Hendese	-	-	2	2	3	2	2
Akâid ve fıkıh ³⁰	-	-	-	1	1	1	1
Usûl-i inşâ ve kitâbet ³¹	-	-	-	2	2 ³²	-	-
Tarih-i umûmî ³³	-	-	-	2	2 ³⁴	2	2
Coğrafya-i umûmî	-	-	-	2	2	2	-
Hesâb-ı nazarî	-	-	-	3	-	-	-
Ma'lûmât-ı fenniye ve mebâdî'-i ulûm-ı tabî'îye	-	-	-	-	3	-	-
Usûl-i defterî	-	-	-	-	2	2	-
Belâgat	-	-	-	-	-	2	-
Cebir	-	-	-	-	-	2	1
Hikmet-i tabî'îye ve kimyâ	-	-	-	-	-	3	2
Kavânîn	-	-	-	-	-	2	2
Edebiyat ve ahlâk	-	-	-	-	-	-	2
İlm-i mevâlîd ³⁵	-	-	-	-	-	-	3
Cerr-i eskâl	-	-	-	-	-	-	2
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	-	2
<i>Yekûn</i>	18	20	24	25	24	25	23

²⁹ Beşinci sene resim dersi ile birleştiriliyor. Cevad, a.g.e., s.336.

³⁰ Bu dersi sadece Müslüman öğrenciler okuyacak. Cevad, a.g.e., s.335.

³¹ Bazı makaleler yazdırılacak ve âlimlerin seçilmiş mensûr ve manzum eserleri okutulacak. Cevad, a.g.e., s.335.

³² Bu dersin beşinci senesinde Farsça'nın dilbilgisi okutulacak. Cevad, a.g.e., s.335.

³³ İlk ve orta dönem kavimlerinin muhtasar şekilde tarihleri okutulacak. Cevad, a.g.e., s.335.

³⁴ Ahlâkî meseleleri ve faydalı bilgileri içeren eserler okutulacak. Cevad, a.g.e., s.335.

³⁵ Bu derste, zirâî tedbirler ve hıfzı's-sıhha okunacak. Cevad, a.g.e., s.337.

Tablo 4: Umûm mekâtib-i rüşdiyye ve idâdiyede her hafta okunacak olan ulûm ve fûnûn derslerinin gösterildiği program.³⁶

DERSLER İSMİ	HER SINIFTA BİR HAFTA ZARFINDA OKUNACAK DERS ADEDİ						
	1.S.	2.S.	3.S.	4.S.	5.S.	6.S.	7.S.
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvîd ve ulûm-ı dîniye	3	3	3	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	2	1	-	-
Ahlâk	1	1	-	1	1	1	-
Edebiyat ve kırâat-ı resmiye	-	-	-	-	-	2	2
Arabî	2	2	2	2	2	1	1
Farisî	-	2	2	2	1	-	-
Fransızca	-	-	3	3	4	4	5
Hulâsa-i kavânîn	-	-	-	-	-	1	-
Hesâb	2	2	2	2	1	-	-
Usûl-i defterî	-	-	-	-	1	-	-
Cebir ve müsellesât	-	-	-	-	2	2	-
Hendese	-	-	1	1	2	1	-
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	-	1
Mihanik, fizik ve kimya	-	-	-	-	-	3	3
Mevâlîd	-	-	-	-	-	-	4
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	1
Tarih	-	2	2	2	2	1	1
İlm-i servet	-	-	-	-	-	1	1
İlm-i eşyâ	1	1	1	1	1	-	-
Hıfzı's-sihha	-	-	1	1	-	-	1
Hüsn-i hatt	2	1	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1	1	-
<i>Yekûn</i>	20	22	24	24	25	24	24
Elsine ³⁷	-	-	-	2	2	2	1

İdâdiyede ulûm-ı dîniye dersleri Kur'ân-ı Kerîm dersleriyle beraber işlenmektedir. Livâ merkezlerinde bulunan idâdînin ders programında , ulûm-ı

³⁶ Cevad, a.g.e. , s.368.

³⁷ Bu dersten maksat bazı idâdî mekteplerinde okutulan Rumca, Ermenice ve Bulgarca'dır. Cevad, a.g.e., s.369.

dîniye dersinin ilk üç senede vardır. Dördüncü seneden sonra ise bu dersin yerine akâid ve fıkıh derslerinin olduğu görülmektedir.

Ulûm-ı dîniye derslerinin içeriğinden kısaca bahsedebiliriz. Bu dersleri Müslüman öğrenciler okumaktadır. Derste ibadet ve amellerle ilgili dînî bilgilerin bulunduğu bir kitap takip edilirdi. Bu derslerle çocukların ahlâk ve terbiye yönünden iyi bir şekilde yetişmeleri hedeflenmiştir. İlk üç senede çocuklara tecvitle beraber Kur'ân-ı Kerîm okutulur, seçilmiş bazı sûrelerle birlikte kısa sûreler de ezberletilirdi.

Son dört sene akâid ve fıkıh dersi vardır. Bu derslerin müfredâtı senelere göre şöyledir:

Dördüncü sene, akâidden: İsbât-ı vâcib, sıfat-ı ilâhîye ve ef'âl-i ilâhîye; fıkıhtan: Temizlik kitabından başlanıp bu konunun alt başlıkları işlenecektir.

Beşinci sene: Melekler, ilâhî kitaplar, nübüvvetin ispatı ve peygamberlerin hayatı; fıkıhtan: Namazla ilgili konuların tamamı güzel bir öğretim ile incelenecektir.

Altıncı sene: Âhiret ile ilgili meseleler; fıkıhtan: Zekât, hacc ve oruç konuları okutulacaktır.

Yedinci sene, akâidden: İmâna dair konular; fıkıhtan ise nikâh ve boşanma ile ilgili meseleler gösterilecektir.

İdâdîlerde beş sene ahlâk dersi mevcuttur. Bu derste senelerine göre şu kitaplar okutulmaktadır: Musahhah Vezâif-i Etfâl, Rehber-i Ahlâk, Bergüzâr-ı Ahlâk, Ahlâk-ı Hâmide ve Abdurrahman Efendi'nin İlm-i Ahlâk adlı eseri.

Ahlâk dersinin konularını şu şekilde sıralayabiliriz. Ahlâk ilminin tarifi, konusu, vicdan ahlâkı, hayır ve şerrin ayırt edilmesi ve bu iki hissin

terbiye ile alacağı şekil, ahlâkî sorumluluk ve sorumluluğun şartları, dereceleri ve sınırları, ahlâkî vazifeler, ahlâk kurallarını seçici özellikleri ve ahlâkî kanunların belirlenmesi.

Hayır vazifesi; insanın haysiyeti, hukuk ve vazife arasındaki ilişki, vazife çeşitleri, ahlâkın gayesi ve yaptırım gücü, fazilet ile saadet arasındaki ilişki, vicdânî zevk, vicdan azabı ve uhrevî mükâfatlar.

Şahsî vazifeler, temel kurallar ve çeşitleri, şahsî faziletler, i'tidâl (orta yol), tedbir, cesaret, sıdk (doğruluk), söz verme, şeref ve çalışmak.

İnsânî ilişkiler; insan hayatına hürmet, ölüme saygı, kendini savunma, başkalarının mutluluğuna ve malına haset etmemek.

Genel vazife; devletin kanunlarına saygı, vergi vermek ve askerlik hizmeti.³⁸

³⁸ Cevâd, a.g.e., s.369-374.

C- SULTÂNÎLER

Tanzîmât döneminde açılan rüşdiyeler yüksek öğretime ve Dâru'l-fünûn'a hazırlık olarak kurulmuştur. Bu okullar, dönemin devlet adamları ve maârifçileri tarafından yetersiz görülmüştür. Beş altı yıllık öğretim süresinden sonra rüşdiyeler ile yüksek öğretim arasında tahsil verecek olan Dâru'l-maârif, Mahrec-i Aklâm ve bazı hazırlama sınıfları gibi müesseseler kurulmuştur. Bu durum yüksek öğretime hazırlamada rüşdiyeler üstünde bir okula ihtiyaç olduğunu gösteriyordu.

1856 yılında ilan edilen Islahât Fermânı eğitim alanında bu tarihe kadar yapılan çalışmalardan ve yeniliklerden daha fazlasının gerekliliğini işaret ediyordu. Bunların başında Müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında eğitim hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu sûretle Osmanlı birliğini sağlamak geliyordu. O dönemde sıbyan ve rüşdiye okullarında Müslüman çocuklarıyla diğer çocukların beraber okuması sakıncalı görülmüştür. Bu nedenle birlikte okumanın daha yüksek bir öğretim kurumunda olması gerektiğine karar verilmiştir. Bu şekilde bir öğretim kurumunun örneği mevcut olmadığından dönemin devlet adamlarından Ali Paşa ve Fuâd Paşa'nın girişimiyle Fransız öğretim kurumları örnek olarak alınmıştır. Bu dönemden itibaren Osmanlı maârifinde de Fransız tesiri bütün kademelerinde görülecektir.³⁹

Yukarıda ismi zikredilen Osmanlı devlet adamlarının girişimlerinden başka Fransa'nın Bâb-ı Âlî'ye verdiği, içinde bazı istek ve tavsiyelerin bulunduğu notada, büyük merkezlerde Hıristiyan öğrencilerin devam edecekleri orta öğretim kurumlarının (liselerin) açılması gereği belirtilmiştir.

³⁹ Kodaman, a.g.e., s.133-134; Unat, a.g.e., s.47-48; ayrıca bkz. Şişman, Adnan, Galatasaray Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871, İstanbul Edebiyat Matbaası, 1989; Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Sultânî, 1868-1968, İstanbul, Gün Matbaası, 1974.

Bunun üzerine Osmanlı hükümeti Fransız elçisiyle görüştüktan sonra Fransa'nın yardımıyla İstanbul'da 1 Eylül 1868 tarihinde Mekteb-i Sultânî açılmıştır.⁴⁰

Hazırlanmasında 1867 tarihli Fransız notasının da etkisinin olduğu kabul edilen 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin sultâniyeler ile ilgili maddelerini şu şekilde sıralanabilir.

1- Şehir ve kasaba merkezlerinde birer sultânî açılacak ve idâdîden mezun olan her öğrenci bu okula kayıt yaptıracaktır. Sultânîler ücretlidir.

2- Sultânîlerin tüm inşâ masrafları devlet tarafından karşılanacaktır.

3- Sultânîlerde yatılı öğrenci de bulunacaktır.

4- Her sultânînin edebiyat, ulûm ve kanûn dersleri için sekiz kişiden on iki kişiye kadar muallimi olacaktır.

5- Sultânîde okutulan dersler iki kısımdır: Kısım-ı Âdî⁴¹ ve Kısım-ı Âlî. Kısım-ı Âdî'de, idâdîde okutulan dersler vardır. Kısım-ı Âlî, edebiyat ile ulûm ve fûnûn sınıfı olmak üzere ikiye ayrılacaktır. Kısım-ı Âlî'nin süresi üç senedir. Kısım-ı Âdî ile birlikte altı sene olmaktadır. Kısım-ı Âlî dersleri şunlardır:

Edebiyat sınıfı: Türkçe, fenn-i kitâbet ve inşâ, Arabî ve Farisî'den edebiyata müteallik müellefât, meânî, Fransızca, ilm-i servet-i milel, hukuk-ı milel, tarih.

Ulûm sınıfı: Hedese-i resmiye, münâzara-i cebir, cebirin hendeseye tatibiki, müsellesât-ı müsteviye ve küreviye, heyet, hikmet-i tabîiye, ve

⁴⁰ Akyüz, a.g.e., s.145-146; ayrıca bkz. Koçer, a.g.e., s. 80-81.

⁴¹ Kısım-ı Âdî, rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin sultânî okullarına diploma ile direkt kayıt yaptırarak okuduğu bölümdür. A.g.n., madde: 42.

kimyanın muhtasar suretle sanayi ve ziraata tatbiki, ilm-i mevâlîd, fenn-i tahtât-i arâzi.⁴²

6- Bazı bölgelerdeki sultânîler yukarıdaki dersleri değiştirmek isterlerse Maârif Nezâret-i Celîlesi'nden alınan izin ile gerçekleştirilebilir.

7- Sultânîyenin tatil zamanları idâdî ve rüşdiyyeninki gibi aynı dönemdir.⁴³

⁴² Ders programları için ayrıca bakınız, İstanbul Mekteb-i Sultânîsi Ders Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1910-1328.

⁴³ a.g.n., madde: 42-50.

II- İLK ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar ilköğretim, sıbyan mektepleri adı verilen okullarda yapılmaktaydı. 19. yüzyıldan önce bu okulların idaresine devlet direkt olarak karışmıyordu.

İlköğretim alanında devlet tarafından atılan ilk adım, II.Mahmud Han'ın, 'erkek çocukların ergenlik çağına gelmeden önce sıbyan mekteplerine devam ederek, ilm-i hâli ve İslâm'ın şartlarını güzel bir şekilde öğrenmeleri ve daha önce işe verilmemeleri, esnafın bu gibi çocukları çıraklığa kabul etmemeleri' kâidesini koyan fermânı gösterilebilir. Buna göre ilköğretimin gayesi 'çocuklara elif-bâyı güzelce okutup, Kur'ân-ı Kerîm'i talim, çocukların kabiliyetlerine göre tecvit ve ilm-i hâl bilgilerini, İslâm'ın ve îmânın şartlarını öğretmektir' denilebilir. Fermânın içeriği dikkate alındığında, o dönemde memleket genelinde halkın çocuklarını eğitip öğretmek yerine bir işe çalışmaları için verdikleri, bu sayede devletin cehaletle uğraştığı da söylenebilir.⁴⁴

Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât yazarı Mahmud Cevâd, 'mebde-i inkılâb-ı Osmânî' olarak nitelediği 1241 (1825-26) tarihinden önce memleketteki öğretim durumunun neden ibaret, halkın ilme ne derece istekli olduğunu anlamak için Sultan İkinci Mahmud Hân'ın ilk öğretimi zorunlu kılan, yukarıda bahsi geçen, 1240 (1824) tarihli fermanını tahlilden sonra şunları söylemektedir:

⁴⁴ Unat, a.g.e., s.6. Fermânın tamamı için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Dersâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1301, c.12, s.313-315; Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, sadeleştiren: Tefik Temelkuran, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974, c.12, s.313,314,315.

“Görölüyor ki o zamanlarda ahâlî çocuklarını mahalle mekteblerine göndermeğe meyilli değilmiş. Mahalle mekteblerinde ise hoca yahut imam efendi tarafından hece, Kur’ân-ı Kerîm ve yazı karalaması taliminden sonra bazı imam ve müezzin çocukları hafızlığa çalışmak gibi ibtidâiyattan başka bir şey öğretilmezdi. Kaleme yani memuriyete gidecek olanlar on iki on üç yaşlarında devama başlar ve bir çok zaman çıraklık ederci. Durumu iyi olan ailelerin çocukları özel hocalardan ders alır bu da Arapça, Farsça ve biraz da şiir ve edebiyattan öteye gitmezdi. Üstün zekâyaya sahip bazı gençlerin kendi seçimleriyle kemâl sahibi kimselere intisâb ve ilim tahsili için gayret sarf etmeleri istisnâî bir durum olup böyle çıraklık ile yetişebilen insanlar arasında nücûm, hendese, tıb, hatt ve mûsikî gibi ilim ve fenne müntesip olanlar da bulunurdu.”⁴⁵

⁴⁵ Cevâd, a.g.e., s.3-5.

A- SIBYAN MEKTEBLERİ

Genel olarak sıbyan mektepleri, küçük erkek çocuklara mahsus olan, çoğunlukla mahalle câmi ve mescitleri yanında, bazı yerlerde ise mahalle aralarında müstakil olarak hayırsever kişilerin yaptırdıkları ve idareleri yaptırılanlar tarafından kurulan özel vakıflarca sağlanan ilkokullardır. Hükümdarlar veya vezirler tarafından inşa edilen büyük câmi veya külliyelerde birer sıbyan maktebi bulunurdu. Bunlara da vakfiyesine göre ‘mekteb-i sıbyan, dâru’s-sıbyan, muallimhâne, mektebhâne, dâru’l-ilm, dâru’t-talim’ gibi isimler verilmektedir.⁴⁶

Bu okulların çoğunun yapımında taş kullanıldığı için bunlara ‘taş mekteb’ de denilmektedir. Fakat halk arasında ve kültür tarihinden bahseden eserlerde bu okullara ‘sıbyan mektebi’ denilmektedir. Fatih devrinden Cumhuriyet devrine kadar başta sultanlara olmak üzere devletin ileri gelenleri ve hayır sever kimseler sıbyan mektepleri yaptırmışlardır.⁴⁷

Sıbyan mektepleri arasında kız ve erkek çocukların karma olarak devam ettikleri okullar bulunmakla beraber, bazı yerlerde yalnız kız çocukları için ve çok defa hocalık yapan kadının evinde olmak üzere açılmış olanlar da vardı.⁴⁸

Sıbyan mekteplerinde çocukların okula ilk başlamaları gösterişli bir merasim ile yapılırdı. Çocuklar bu sayede hem okumaya karşı heveslendirilir hem de ileriki yaşamında hiç unutamayacakları tatlı hatıralara sahip olurlardı. Bu merasime ‘Âmin Alayı, Bed-i Besmele’ gibi isimler verilmektedir.

⁴⁶ Unat, a.g.e., s.6.

⁴⁷ Koçer, a.g.e., s.7.

⁴⁸ Unat, a.g.e., s.6.

Mektebe kayıt belli zamanlarda yapılmamaktaydı. Aileler kendi durumlarına göre bu zamanı tayin ederlerdi. Dar gelirli bir ailenin çocuğu annesi, babası veya velisi tarafından en yakın mektebe götürülür, hocanın eli öptürülür ve itina ile okutulması hocadan rica edilirdi.

Orta halli bir ailenin çocuğu giydirilip kuşatılır, erkek ise fesine kız ise saçlarına elmas, inci gibi süs, boynuna da yaldızlı bir cüz kesesi takılır ve yakın akrabasıyla mektebe götürülürdü. Çocuk derse başlattırılıp hocaya dua ettirildikten sonra mektepteki çocuklara birer ikişer kuruş ve hoca ile kalfaya da uçlarına birkaç mecrediye (yirmi kuruşluk gümüş para) bağlanmış birer mendil verilirdi.⁴⁹

Zengin bir ailenin çocuğu mektebe başlayacağı zaman, merasimden önce hocaya haber verilir ve uygun bir gün tespit edilirdi. Bu günün kandil gününe ve daha ziyade pazartesi veya perşembeye rastlanmasına itina edilirdi. Mektebin ilahici takımı haberdar edilir veya başka mekteplerin daha güzel sesli ilahici takımları tutulurdu. Çocuk temiz kıyafetiyle, zihin açıklığını ve hayatının bu yeni döneminde başarılı olmasını sağlamak hususunda himmetlerini istemek için ailesi tarafından evliya türbelerine, İstanbul'da genellikle Eyüp Sultan'a götürülürdü.

Merasim günü çocuklar o gün için daha çok itina göstererek giyindikleri yeni kıyafetleriyle mektebe toplanırlar, önlerinde hocaları, kalfa ve bevvâbları olduğu halde, ilahici başının idaresindeki ilahici takımını takip ederek ve işaret edilen yerlerde “Âmin” diye bağırarak çocuğun evine gelirlerdi.

Bu safhadan sonrada merasim iki şekilde yapılırdı. Müsait olanlar merasimi evde yaptırırdı. Eve gelen mekteb çocukları yeni başlayacak olan çocuğu alarak tekrar ilahiler söyleyerek okula giderlerdi. En önde hoca ve

⁴⁹ Yurdağül, a.g.e., s.97-99.

başının üzerinde rahleyi taşıyan bevvâb yürürdü. Rahlenin üzerinde çocuğun minderi ile cüz kesesi bulunurdu. Mektebde minderine oturup rahlesinin üzerine elif-bâ cüzünün ilk sayfasını açan çocuk, eline odun, kemik, pirinç, gümüş veya altından yapılmış “hilâl” adlı çubuğu alarak hocanın vereceği işareti ve söyleyeceği sözleri beklerdi. İlk derste çocuğa elif-bâ cüzünün en başındaki duâ kısmı ile birkaç harf ve çok kere sadece elif harfi okutulurdu. Böylece ders sona erer, bundan sonra da “Yâ Rabbi! İlmimi, aklımı ve anlayışımı artır!” manasına gelen “Rabbi zidnî aklen ve ilmen ve fehmen” veya “Rabbi yessir...” duâsı çocuğa tekrar ettirilirdi.

Duâyı takiben çocuk hocasının ve diğer misafirlerin ellerini öper, bu esnada hâfız talebeler tarafından Kur’ân-ı Kerîm okunur, daha sonra hoca veya bir başkası tarafından duâ edilerek merasim sona erdirilirdi. Bundan sonra kurulmuş sofraların başına geçilerek yemek ve lokma yenilirdi.

Merasimin ikinci bir şekli daha vardı ki bu da evin darlığı veya başka bir mahzur sebebiyle mektepte yapılanı idi. Mahalleyi dolaşan alayla mektebe gelinir, ilahiler okunduktan ve gülbank* çekildikten sonra içeri girilerek merasim yapılırdı.⁵⁰

⁵⁰ Kara, İsmail- Birinci, Ali, Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle-Sıbyan Mektepleri, İstanbul, 2005, s.26-27; Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977, C.1-2, s.94.

*Gülbank yahut gülbenk yüksek ses ve yüksek sesle hep bir ağızdan okunan şey veya söylenen söz demektir. Bu tabir en çok Bektaşilerle Yeniçeriler arasında geçer. Fakat Bektaşi gülbenkleriyle Yeniçeri gülbenkleri az çok birbirinden ayrılır. Mektebliler gülbenki üç parçadan oluşur ve ötekilerden uzundur:

Allah Allah innallah, celîlü’l-cebbâr, muînu’s-settâr, hâliku’l-leyli ve’n-nehâr lâ yezâl, zü’l-celâl birdir Tanrı; erin erliğine, hakkın birliğine; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!

Allah Allah Allah, daim hay (üç defa)

Evveli Kur’ân, âhiri Kur’ân, tebâreke’l-lezî nezzele’l-furkân; eli kan, kılıcı kan sînesi üryan, ciğeri püryan; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!

Allah Allah Allah, dâim hay (üç defa)!

Evveli gaza, âhiri gaza, inâyet-i Hudâ, kast-i âdâ; dîn-i mübîn uğruna şehit olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah!

Sıbyan okullarının vakfiyelerinde sosyal yardıma da özel bir önem verildiği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in külliyesinde yaptırdığı ve 'Dâru't-talim' adını verdiği ve oğlu II.Bayezid'in aynı şekilde yaptırdığı 'Muallimhâne' adındaki okullara özellikle yetim, bulunmazsa fakir çocukların alınması şart koşulmuş ve bu okulların öğrencilerine gündelik harçlıklar vakf olunmuştur.

Bir çok okulun vakfiyesinde de kimsesiz veya fakir çocuklara her yıl 'kapama' deyimi altında elbise ve ayakkabı almayı sağlayacak ödenekler ayrıldığı gibi belli günlerde yiyecek veya harçlık dağıtılarak tahsisler yapıldığı, hatta II.Bayezid ve Kânûnî'nin İstanbul'da yaptırdığı mekteblerle Yavuz'un annesinin Trabzon'da yaptırdığı 'Hatuniye Mektebi' gibi bazılarında da bütün bu sayılanlardan başka günde iki öğün yemek verildiği görülmektedir. Bazı vakfiyelerde de ezan okumaya kabiliyetli olanlara burslar ayrılmıştır. Hemen her okulun vakfiyesinde öğrencileri yıllık kır gezintilerine götürmek için her türlü giderin karşılandığı görülmektedir. Çeşitli vesilelerle İstanbul'da sıbyan mektepleri öğretmen ve öğrencileri Bâb-ı Âlî'ye davet olunarak öğretmenlere hediyeler verildiği, öğrencilere de pilav ve zerde ziyafetleri yapıp harçlıklar dağıtıldığı bazı eski kaynaklarda geçmektedir.⁵¹

1- Öğretimin Yapıldığı Binalar

Okul binaları şimdiki gibi hükümetin halktan aldığı vergilerle yaptırılmaz, başta hükümdarlar olmak üzere bütün hayır seven insanlar yaptırır. Sıbyan mektepleri genellikle câmi veya mescid yanında ve mahalle aralarında bulunmaktaydı.

Allah Allah Allah dâim hay (üç defa)!

Hacılar, gaziler, râviler; üçler, yediler, kırklar; gülbenki Muhammedî, nur-ı nebî, kerem-i Ali, pirimiz üstadımız Hazret-i Osman-ı Zi'n-nûreyn-i velî; gerçekler demine, devranına hû diyelim hû...!

Bu gülbank Ergin a.g.e., c.1-2, s.94-95'ten nakledilmiştir.

⁵¹ Ergin a.g.e., c.1-2, s.83-90; Unat, a.g.e., s.8.

Mekteb binaları çoğunlukla kubbeli geniş büyük bir odadan ibaretti. Bu odanın yanında öğretmen ile kalfanın da birer odası bulunurdu. Okul dışında geniş bir bahçe de vardı. Öğrencilerin ders gördükleri oda (dershâne), birkaç basamakla çıkılacak şekilde yapılırdı. Bu sayede çocuklar rutubetten korunurdu.⁵²

Okulda çocuklar tabanı hasır döşeli olan dershânedeki kendi evlerinden getirdikleri minderlere diz çökerek otururlardı. Önlerinde şimdiki sıraların ön kısımlarına benzeyen fakat oturan bir çocuğun durumuna uygun yükseklikte yapılmış olan uzun rahleler bulunurdu. Öğretmenin rahle ve minderi daha yüksek bir yerdeydi.⁵³

2- Öğretim Kadrosu ve Yardımcı Personel

Sıbyan okullarında görev yapacak olan öğretim kadrosu ve yardımcı personel, vakfiyelerine göre belirlenirdi. Genel olarak bu okullarda muallim, kalfa (halife), ve bevvâb bulunurdu.

a- Muallim:

Çocukların eğitimi ile meşgul olan kişidir. Son zamanlara kadar ‘Hoca’ kelimesi kullanılmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed medrese teşkilatını kurarken Eyüp ve Ayvansaray’da açtığı iki medresede sıbyan okullarında muallim olacaklar için ayrı dersler koydurmuş ve bu dersleri görmeyenlerin okullarda muallimlik yapmaktan men etmiştir. Bu dersler, Arapça, Sarf ve Nahiv, Edebiyat (meâni, beyân ve bedî’), Mantık, Muhasebe, Tedris Usûlü, Münakaşalı Akâid (kelâm ilmi), Riyâziyât, Hendese ve Hey’et idi. Bu kural zamanla göz ardı edilmiş ve az çok bir medrese öğrenimi gören kimseler bu göreve getirilmiştir.

⁵² Koçer, a.g.e., s.9; Ergin, a.g.e., s.90.

⁵³ Unat, a.g.e., s.6-7.

Muallimler genelde okulun yakınındaki câminin imam veya müezzinlik vazifesini de yaparlardı. Muallim birden fazla ise '*muallim-i evvel, muallim-i sâni*' diye adlandırılırdı.

Kız okullarının kadın hocalarını da Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz eden, Subha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi gibi birkaç kitabı okumayı bilen yaşlı kadınlar teşkil ederdi.⁵⁴

b- Kalfa (Halife):

Kalfa hocanın yardımcısıdır ve o olmadığı zaman kendisine vekâlet eder. Birden fazla kalfa varsa *başkalfa* ve *kalfa* ayırımı yapılırdı. Kalfalar daha ziyade mahalle câmilerinin müezzinlerinden olurdu. Bazı kayıtlarda hoca ve kalfa dışında *hâce-i küttâb, hâce-i kurâ, hâce-i fıkıh* ifadeleri de geçmektedir ki bunlar muallim-i evvelin haricinde Arapça sarf-nahiv öğreten, hafızlık yaptıran, güzel yazı meşk eden ve ilm-i hâl bilgileri veren hocalar olmalıdır.

c- Bevvâb:

Kapıcı manasına gelen bevvâb hocadan sonra sıbyan mektebinin en fonksiyoner elemanıdır. Sabah mektebi açar, mahalleden çocukları toplar, talebenin yemek çıkınlarını omzundaki sırığına dizer, temizlik, su ve asayiş işleriyle ilgilenir, âmin alaylarının icrasında bulunurdu. Bazı vakfiye kayıtlarında bevvâbdan ayrı olarak '*ıbrıkçı, ferrâş, müstahfiz, hademe-i mekteb*' adları altında başka hizmetlilerden bahsedilirse de bunlar adlarından anlaşılacağı üzere kalabalık veya vakıf tahsisleri ve gelirleri fazla olan mekteplerde bevvâbın yardımcıları veya onun vazifelerini yerine getiren, paylaşan kişiler olmalıdır.⁵⁵

⁵⁴ Koçer, a.g.e., s.7; Unat, a.g.e., s.-7

⁵⁵ Kara, a.g.e., s.11; Ayrıca 'bevvâb'ın vazifeleri için bkz., Dersaadet Mekâtib-i İbtidâiyesi için Talimat-ı Mahsusa, Cevad, a.g.e., s.292-293.

B- SIBYAN MEKTEBLERİNDE DÜZENLEME

Osmanlı devlet adamları, Avrupa'nın üstünlüğünü uzun yıllar askerî alanda aramış ve yapılan ıslahat hareketlerinde bu yöne ağırlık vermiştir. Dolayısıyla askerî okulların dışındaki maârif müesseselerine dokunulmamış ve bunlar kendi haline bırakılmışlardır.

İkinci Mahmud devrinde, ilk defa olarak askerî saha ile birlikte mülkî sahada da ıslahat yapılmaya çalışıldığı görülür. Bunun bir sonucu olarak, 1824 yılında sıbyan mekteplerinin durumu ele alınır. Nitekim İkinci Mahmud söz konusu tarihte 'Talim-i Sıbyan' hakkında bir ferman yayınlamıştır.⁵⁶ Bu fermanla cehaletin kötülüklerinden ve çocukların okula değil çıraklığa verilmesinin zararlarından söz edildikten sonra genç-ihtiyar herkesin İslâm akâidini öğrenmesi ve çocuklarını ergenlik çağına kadar okullara göndermeleri irâde buyrulmuştur. Ayrıca çocukların okula devamını sağlamak için dinî ve hukûkî müeyyideler konmuştur. Fermanın diğer özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Sıbyan okullarına devam mecburiyeti konmuştur. Fakat bu mecburiyet taşra sıbyan okulları için olmadığından genel bir kaide değildir. Bu bakımdan ilk öğretim mecburiyetinin bu tarihte konduğunu ileri sürmek imkansızdır; fakat bu yönde atılmış bir adım olarak yorumlanabilir.

Eğitim ve öğretim hususunda her hangi bir yenilik getirmemiştir. Yine geleneksel eğitim devam ettirilmiş, ancak ıslahî söz konusu olmuştur. Fermanın hükümleri sadece İstanbul için geçerlidir.⁵⁷

⁵⁶ Cevad, Mahmud; a.g.e. s.3.

⁵⁷ Kodaman; a.g.e.; s.58.

İkinci Mahmud 1838 yılında ilk öğretim alanında yeni bir teşebbüse girişmiştir. Bu tarihte, Meclis-i Umûr-ı Nâfia, ilk öğretimin ıslahı hakkında bir rapor hazırlar. Bu rapor, bazı değişikliklerle birlikte padişahın tasdikine sunulmuş ve irâdesi temin edilmiştir.

Bu raporda genel maârif sistemi ve bu arada sıbyan mekteplerinin önemi ve ıslahı üzerinde durulmuştur. Bu rapora hakim olan hususlar, ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir: Maârifin gayesi, insanı âhirete olduğu kadar, hayata da hazırlamaktır. Dinî bilgiler insanı âhirette kurtuluşa hazırladığı halde, fen ve ilim insanın dünyada mutlu ve müreffeh olmasını sağlar. Halkı cahil olan memleketlerde ne sanayi ilerler ne de devlet zengin olabilir. Maârif sistemi bir bütündür; bu bakımdan ilk, orta, yüksek dereceli okullar arasında bir uyum sağlanmalıdır.

Rapordaki bu görüşlerin modern maârif anlayışıyla hazırlanmış olduğunu kestirmek zor olmasa gerekir. Çünkü raporu hazırlayanlar Avrupa'daki gelişmeleri maârife dayalı olduğunu bilmektedirler. Bu kimseler, maârif ıslahatını, eğitim ve öğretimin dünyevileştirilmesinde görmektedirler. Rapor bu görüşleriyle, eğitim tarihimizde yeni bir safha açmıştır. İlk defa olarak devlet, medresenin yanında eğitimden hak istemeye başladı. Bu tutum devletin batılılaşma anlayışı ve esaslarına uygun bir hareketti. Eğitimi de bunun bir vasıtası olarak görüyordu.

Raporla birlikte, diğer sahalarda olduğu gibi eğitim alanında da iki görüş ve zihniyet mücadelesi başladı. Sıbyan mektepleri üzerinde bu mücadele daha şiddetli oldu. Zira medrese ve ulemâ, sıbyan mekteplerini kendi etki sahası olarak görüyor ve buraya kendi anlayışları dışında, hele laik bir düşünceyi sokmak istemiyorlardı. Tanzimâtçılar ise kendi düşüncelerine halkı da iştirak ettirmek istiyorlar; bunun da kitle eğitimi yaparak topluma kolektif şuur veren sıbyan mektepleriyle gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Bu şekilde başlayan mücadelede Tanzimâtçıların tavizci tutumu yüzünden medrese ağır basmaya başladı. Neticede sıbyan mektepleri yine medrese ve Şeyhü'l-

İslâmlığa bırakıldı. Tanzimâtçılar, sıbyan mekteplerini bir tarafa bırakarak, rüşdiye okullarını açıp kendi anlayışlarını burada hakim kılmak istediler. Fakat bunda da pek başarılı olamadılar.⁵⁸

1- Sıbyan Mekteplerinin Tanzimât Devrindeki Durumu

Tanzimât devrinde sıbyan mekteplerinin eğitim ve öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs Abdülmecid tarafından yapılmıştır. 1845 yılında maârifle ilgili bir Hatt-ı Humâyunda cehaletin kaldırılması ve kamu terbiyesinin çaresine bakılması hususunda emir ve ikazları doğrudan doğruya sıbyan mekteplerini ilgilendirmektedir. Hatt-ı Humâyun üzerine toplanan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin kararıyla kurulan meclis-i muvakkat bir lâyiha hazırlayarak Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'ye takdim etmiştir. Meclis-i muvakkat, mahalle mekteplerinin düzenlemelerini etraflıca mütâlaa ederek daha sonra kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye bazı tavsiyelerde bulunmuştur.

Meclis-i Maârif-i Umûmî, sıbyan mektepleri hakkında yeni ıslahat tedbirleri almaya lüzum görmeden meclis-i muvakkatça alınan kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlar:

- 1- Islahata ilk önce mahalle mekteplerinden başlanması,
- 2- Mevcut okul hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi,
- 3- Yetersiz kimselere hocalık yaptırılmaması, bu gibilerinin başka işlerde görevlendirilmesi,
- 4- Sınıf ve imtihan usulünün getirilmesi,
- 5- Her şeyin nizam ve usulüne göre yürütülmesinden ibaretti.

⁵⁸ Kodaman, a.g.e.; s.59 vd.

Bu tedbirlerin okullarda uygulanması ve kontrolü için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Her gün mahalle mekteplerini gezip nizamların tamamen icrasına dikkat etmek üzere, nâzırın yanına bir muâvin tayin edilmiştir.⁵⁹

8 Nisan 1847’de ilk defa düzenlenen ilk okul program ve yönetmelikleri yayınlanmıştır.

Kemâl Efendi’nin Mekâtib-i Umûmiye’de müdürlük yaptığı sırada sıbyan mektebi hocaları talimatnâmesi olarak Maârif Meclisi tarafından hazırlanmış olan bu yönetmelik sıbyan mektepleri programlarını düzenlemeye ilişkin esaslı bir teşebbüstür. Bu yönetmelikte disipline, devam zorunluluğuna, öğrenim süresi ve imtihanlar ile öğretmen ve yardımcılara ait hükümler mevcuttur.⁶⁰

2- Yasa Çalışmaları ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi

Eğitimde Batı’ya yönelik tarihinden bu yana kurulan okullarda, Geçici Meclis-i Maârif’in aldığı karara kadar bir kademe sistemi bulunmamaktaydı. Bu meclisin aldığı bir kararla okullarda ilk, orta ve yüksek kısımlar teşekkül etti. Fakat kuruluşunda bir nizam ve intizam yoktu. Sıbyan okulları ıslah edilmeden rüşdiye okulları açıldı. Bu okullar arasında hiçbir bağ mevcut değildi.

Osmanlı maârif tarihinin en belirgin şahsiyetlerinden biri olan ve 1867’den 1871 tarihine kadar maârif nâzırlığı yapan Saffet Paşa bu kargaşalığı bir düzene sokmak ve eğitimi her şeyden önce bir bütün olarak ele almak için 1286 (1869) yılında Avrupa’da geçerli olan esaslara ve özellikle Fransa’nın

⁵⁹ a.g.e.; s.61.

⁶⁰ Koçer; a.g.e.; s.59.

maârif sistemine uyarak düzenlenen Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'ni⁶¹ zamanının yetkin şahsiyetleriyle birlikte hazırladı.

Batı eğitim teşkilatı incelenip örnek alınarak hazırlanan Nizamname, sanat okullarından başka maârifin tüm konularını içermektedir. 198 maddeden oluşan Nizamname aşağıdaki konuları içermektedir.

1- İlköğretim meselesini ele almıştır (3-35. maddeler).

2- Orta öğretim meselesi mevcuttur (35-50. maddeler)

3- Bir üniversite açılacaktır (79-128. maddeler).

4- Bu müesseselere öğretmen yetiştirilecektir (5.-78. madde).

5- Özel eğitim ile ilgili maddeler (128.-131. madde).

Bu nizamname, Tanzimatçıların eğitim hakkında neler düşündüklerini göstermektedir. Buna göre onların hedefleri, ilk eğitimi mecburi yapmak ve köylere kadar yaymak, bu okulları kanun ve nizamlarla merkezden yönetmek; öğretmenlere düzenli bir şekilde yeteri kadar maaş vermek; okul programları değiştirilip, dinî bilgiler yanında aritmetik, tarih, coğrafya gibi dersler eklemektir.⁶²

Saffet Paşa'nın Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile kurmak istediği eğitim sistemi bir bütün olarak Şema 1'de gösterilmektedir.

⁶¹ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Düstûr, Nizâmât-ı İdâre-i Maârif, Matbaa-i Âmire, 1290, c.2, s.184-219.

⁶² Koçer, a.g.e., s.83-86.

C- SIBYAN MEKTEBLERİNİN DERS PROGRAMLARI

Fatih Sultan Mehmet, medrese teşkilâtını kurarken, Eyüb ve Ayasofya’da açtığı iki medresede sıbyan okullarında öğretmenlik yapacak olanlar için ayrı dersler koydurmuş ve bu dersleri göremeyenleri sıbyan okullarında öğretmenlik yapmaktan men etmiştir.

Bu dersler, Arapça sarf ve nahiv, edebiyat (maânî, beyan ve bedi’), mantık, muhasebe, tedris usulü, münakaşalı akâid, riyaziyat, hendese ve hey’etti. Bu kaide zamanla özelliğini yitirmiş ve sonraları sıbyan okullarında öğretmen olabilmek için medreseden diploma almak yeterli görülmüştür. Daha sonraları sıbyan okulu öğretmenliği daha basit kurallara dayanmış ve burada öğretmen olabilmek için mahalle camisinin imamı veya müezzini olmak yeter görülmüştür. Artık sıbyan okulu öğretmenliğini herhangi bir Kur’an okumasını bilen ve Subha-i Sıbyan ve Tuhfe-i Vehbî gibi bazı belirli risaleleri okuyabilen bir ihtiyar kadın da yapabilmektedir.⁶³

Anadolu’daki sıbyan okullarının Selçukluların düzenli bir idare kurmaları sonucunda gelişen şehir hayatının bir kurumu olarak ortaya çıktığını söylenebilir. Başka İslâm ülkelerinde olduğu gibi bu okulların ders programlarının büyük kısmını Ku’rân okumak ve Ku’rân’dan âyetler ezberlemek işgal ediyordu. Bu okulların ders programlarının nasıl olması gerektiği hakkında İbn Haldun (1332-1406) ve ona zıt görüşlü Endülüslü Kadı Ebu Bekir İbnü’l-Arabî’nin fikirlerini belirten yazılar, bu konuya Müslümanların yükseliş devirlerinde nasıl önem verdiğini görülür:

İbn Haldun, ‘Mukaddime’sinde çocuklara evvelâ Kurân öğretilmesini uygun bulmaktadır. Ebu Bekir İbnü’l-Arabî ise “...şu bizim beldenin ahalisinin gafletine bakın ki evvel emirde çocukları Kur’ân’a başlatıp da anlamadığı şeyi

⁶³ Koçer, a.g.e., s.7.

okuturlar” diyerek önce yazı ve aritmetik derslerinin verilmesinin daha yerinde olacağını savunmaktadır.⁶⁴

Ergin, sıbyan mekteplerinin halk mektebi olduğunu ve onlara sadece Türk ve Müslüman çocuklarının gidebildiğini ve öğretim dilinin Arapça olduğunu söylemektedir. Bu hususta Ergin’in görüşünün aksini savunan Faik Reşit Unat şöyle demektedir: “Gerçi bu okulların baş hedefi, çocuklara her ne kadar Arapça olan Kurân-ı Kerim metnini yanlışsız okuyup telaffuz edecek bir yetenek kazandırmak ise de gerek tecvit gerek din bilgilerinin öğretmenler tarafından Türkçe açıklandığı, hele kara cümlenin öğretilmesinde doğrudan doğruya ana dil hakim bulunduğu, çocuklara muhtelif vesilelerle Türkçe dualar ve ilahiler ezberletildiği, Türkçe gülbanklar söylendiği cihetle, aynı zamanda medreselerin bile tam manasıyla Arapça olduğu iddia edilemeyecek olan öğretim dili yanında, sıbyan mekteplerinde öğretim dilinin Arapça olmayıp Türkçe olduğu kuvvetle savunulabilir.”⁶⁵

Fatih Sultan Mehmet’in ve oğlu İkinci Bâyezit’in yaptırdıkları mekteplerin vakfiyesindeki yetim, kimsesiz ve fakir çocukların mekteplere ilk önce alınması ve onların Ku’rân-ı Kerîm okuması ve namaz ve saire ile ilgili bilgileri öğrenmesi ve te’dibe muhtaç olanlara te’dib-i şerî’ verilmesi bilgilerini nakleden Osman Ergin, vakfiyelerdeki bu bilgileri ilk ders programı olarak kabul etmektedir.

Fatih’ten ve İkinci Bâyezit’ten sonra mektep yaptıranlar da bu iki padişahın mektep vakfiyelerindeki şartları ve okutma tarzlarını kabul ve tatbik etmişlerdir. Fakat daha sonraki vakfiyelere muallim ile halifeden (kalfa) başka bazı dersler ve muallimler ilave edildiği ve bilhassa yazı derslerinin mektep programına eklendiği belirtilmektedir.⁶⁶Sıbyan mektepleri çocuklara Kurân

⁶⁴ Koçer, a.g.e., s.8.

⁶⁵ Unat, a.g.e., s.8-9.

⁶⁶ Ergin, a.g.e., s.81.

okutmak ve namaz ile ilgili bilgileri ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır⁶⁷. Buradaki yazı kaligrafî karşılığıdır.

Sultan I. Abdülhamid'in yaptırdığı Hamidiye mektebinin vakfiyesinde bu mekteplerin ders programına yazının yanında Arapça ve Farsça'nın dil öğretimi olarak konulmuştur. Hamidiye mektebi, 1838 (1254)'de açılan Rüştiye mekteplerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁶⁸

1846'da basılan bir yönetmeliğe göre ise sıbyan okulları dersleri şunlardır: Elif-bâ, Kur'ân-ı Kerim, ilm-i hâl, tecvit, harekeli Türkçe, muhtasar ahlâk-ı memdûha, hatt.⁶⁹

Dersaadet ve Kasabât ibtidâî mekteplerinin 1309 (1891-1892) senesine ait olan ders programını aşağıda görebiliriz.

Tablo 5: Dersaadet ve kasabât ibtidâî mekteplerine mahsus ders programı.⁷⁰

DERSLER	1.SENE	2.SENE	3.SENE
Elif-bâ	12	-	-
Kur'ân-ı azîmü'sş-şân	12	6	5
Tecvit	-	2	2
İlm-i hâl	2	3	3
Ahlâk	-	2	2
Sarf-ı Osmânî	-	-	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mûlahhas tarih-i Osmânî	-	-	2
Muhtasar coğrafya-yı Osmânî	-	2	2

⁶⁷ Geniş bilgi için bkz., Hızlı, Mefail, Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri, Bursa, 1999, s.77-80.

⁶⁸ Ergin, a.g.e., s.83 vd.

⁶⁹ Cevad, a.g.e., s.8.

⁷⁰ Cevad, a.g.e., s.294.

Hesab	1	2	2
Hüsn-i hatt	1	2	2
Yekûn	34	22	25

Bu tabloda on iki ders görülmektedir. Elif-bâ ve Kur'ân-ı Kerîm dersi birinci sınıfta haftada 12'şer saat verilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm dersinde birinci sene, Amme, Tebareke ve Zâriyat sûreleri yüzünden okutulacak, namaz sureleri ise ezberlettirilecektir. İkinci senede bu surelere ilave sureler okutulup ezberlenecek sure sayısı artırılacaktır. Bu sene içinde öğrencilere Kur'ân-ı Kerîm'i hatmetmeleri için çalışılacaktır. Üçüncü senede ise Kur'ân-ı Kerîm tecvit kaidelerine dikkat edilerek okutturulacaktır. Ezberde aşırılar üzerinde durulacaktır.⁷¹

İlm-i hâl dersi birinci sene 2, diğer seneler ise 3'er saat olarak programda yer almıştır. Birinci sınıfta erkek öğrencilerle kız öğrenciler ayrı kitap takip edeceklerdir. İlk ilm-i hâl isimli eseri erkekler, Muhtasar ilm-i hâl adındakini ise kızlar okuyacaklardır. Bu kitapların farzlar ile ilgili kısımları hariç diğer bölümleri ezberletilmeyecektir.

İkinci sınıfta ise sırasıyla şu konular anlatılacaktır: Allah Teâlâ'nın zâtî ve sübûtî sıfatları, Kur'ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerin hayatı, İslâm'ın beş şartı, îmân sıfatı, mükelleflerin fiilleri, itikatta ve amelde mezhepler ile namazlarda okunan sure ve dualar.

Üçüncü sınıfa gelince bir önceki senenin konuları tekrar edilmekle birlikte aşağıdaki mevzular işlenecektir:

İlm-i hâlin tarifi, ilmin ve amelin en hayırlısı, şer'î hükümlerin tebliği, Adem peygamberin hayatı, îmân ve İslâm, îmân edilmesi farz olan şeyler,

⁷¹ Cevad, a.g.e., s.295-296.

îmânın rûknü, meleklerin en hayırlısı, peygamberlerin vacib sıfatları, irade-i cüz'îye, elli dört farz ve üli'l-emre itaat.

Kız öğrenciler birinci sınıfta olduğu gibi diğer sınıflarda da farklı kitaplardan bu dersi okumaktadırlar. İkinci sene Kızlar Hocası, üçüncü sene ise Hanımlar İlm-i hâl'i okutulmaktadır.⁷²

İlm-i hâl dersinde kız ve erkek öğrencilere farklı kitapların okutulması dikkat çekicidir. Böyle bir uygulamaya günümüzde rastlamamaktayız. Son sınıfta üli'l-emre itaat konusu işlenmektedir. Bilindiği gibi o dönemde Osmanlı Devleti İslâm dünyasını lideri ve en büyük temsilcisidir. Osmanlı padişahları da İslâm dünyasının 'Halifesi'dir. Üli'l-emre itaat en geniş manasıyla alınacak olursa 'Halife'ye itaat manasına gelmektedir. Bu konunun ilk mekteplerin ders müfredatına alınması ile Osmanlı tebaasının 'Halife'ye karşı bağlılıkları sağlamaştırılmak istenmiştir.

Ahlâk dersi ikinci ve üçüncü sene haftada 2'şer saat okutulmaktadır. İkinci sene 'Ahlâk'⁷³ isimli kitaptan şu konular derslerde verilecektir:

Allah'a, peygamberlere ve kitaplara îmân, peygamber efendimizin sünnetine tâbi olma, ilâhî kudret, Halifeye bağlı olma, akıl, lisan, ahlâk-ı zemîme, yalancılık, kovuculuk, iki yüzlülük, gıybet, enâniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, garaz, işsizlik, tembellik, adalet, merhamet, hayır ve hasenât.

Üçüncü senede ise Rehnümâ-yı Ahlâk isimli kitabın, insanın diğer hayvanlarda farkı, gençlik, ilim, ibadet, ziyankârlık, ağız gevşekliği, tahkir, insaniyet, sadâkat, azamet ve vakar, inat, temizlik, cömertlik, cimrilik,

⁷² Cevad, a.g.e., s.297-298.

⁷³ Ahlâk, Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, 4. tabı, 1319.

yardımlaşma, ülfet, edeb ve hürmet, kardeşlik hakkı, iffet ve hamiyet konuları anlatılacaktır.⁷⁴

Taşra ve köy mekteblerinin ders programları, ders çeşitleri ve öğrenim süreleri, Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerinden farklılık arz ettiğini aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 6: Taşra köy mekteplerine mahsûs olmak üzere Maârif Nezâret-i Celîlesi'nce yeniden hazırlanan ders cetveli.⁷⁵

DERSLER	1.SENE	2.SENE	3.SENE	4.SENE
Elif-bâ-yı Osmânî	12	-	-	-
Eczâ-yı şerîfe	12	-	-	-
Hesab-ı zihnî	6	2	-	-
İlm-i hâl	-	3	3	3
Kırâat	-	3	3	3
Hatt ve imlâ	-	2	2	2
Hesab	-	-	3	3
Kur'ân-ı Kerîm ma'a tecvîd	-	6	5	5
<i>Yekûn</i>	30	16	16	16

Yukarıdaki tabloya bakıldığı zaman köy mekteplerinde öğrenim süresi arttığı halde ders sayısının azaldığı görülmektedir. Dersaadet ve kasaba ibtidâî mekteplerinde okutulan ahlâk, sarf-ı Osmânî, mülâhhas tarih-i Osmânî ve mülâhhas coğrafya-yı Osmânî dersleri yoktur. Bununla beraber bu dersler kıraat dersinde okutulmaktadır.⁷⁶

⁷⁴ Cevad, a.g.e., s.298.

⁷⁵ Cevad, a.g.e., s.304.

⁷⁶ Cevad, a.g.e., s.304-305.

İKİNCİ BÖLÜM
İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ SİBYAN
MEKTEBLERİNDE DİN ÖĞRETİMİ

I- İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM TARTIŞMALARI

Altı yüzyıllık devletin son dönemlerinde yaşanan toplumsal, siyasal ve askerî çalkantı içinde ‘eğitim’ hatta ‘ulusal eğitim’ sesleri çokça duyulmuş; İkinci Meşrutiyetin temel sloganı ise ‘Devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır’ olmuştu. Ama bu istek yıkılma süreciyle çakıştığından sonuç hüsrandı. Düşünülmeli ki 1908 ile 1918 arasındaki on yılda iktidardaki İttihat ve Terakkî Fırkası, sağduyulu sesleri susturan bir çaresizlik ortamında Osmanlı ülkelerini ve uluslarını savaştan savaşa sürüklerken, cephelere sevk edilen yüzbinler arasında eğitim kadroları ve genç öğrenciler de hayatlarını kaybetmişlerdi. Fakat bu gerçek, normal koşullarda gündeme gelebilecek eğitim tartışmalarının en yoğun biçimde sürdürülmesini engellemedi. Sonuçta Meşrutiyet, Cumhuriyete kapılarına kilit vurulmuş okullarla ulusal eğitim felsefesi bıraktı.⁷⁷

İkinci Meşrutiyet’in ilk akla gelen Maârif Nâzırı Emrullah Efendi eğitimin her aşamasında görev almıştır. Nâzır olunca yayınladığı genelgesinde ahlâk eğitimi ile zihin eğitiminden söz etmesi anlamlıdır. Tûbâ ağacı nazariyesi denen kuram da ona aittir. Eğitimde yeniliğin dâru’l-fünûndan başlamasını önermiştir. O sırada dâru’l-muallimîn müdürü olan Satı Bey (1880-1963) bu görüşe karşı çıkararak ilkokulu, ortaokulu, lisesi yeterli olmayan bir memlekette dâru’l-fünûnun da yeterli olmayacağını ileri sürmüştür.

Tartışmaların bir nedeni de 1869’da yürürlüğe konduğu halde bir türlü tam uygulanamayan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin değiştirilmesi

⁷⁷ Sakaoğlu, Necdet, Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2003, s.125.

görüştü. Emrullah Efendi, ‘Öncelikle yüksek okullar açalım, dâru’l-fünûnu en ileri düzeye ulaştıralım. Sultânîlerden ve dâru’l-fünûndan yetişenler çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanması da kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır’ demektedir ve yeni nizamnâmeler hazırlanmasını öngörmekteydi. Ona göre ilköğretimin yaygınlaştırılması en az üç kuşağın harcanması demektir. Bunu beklemektense vatansever yüksek öğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayısını çoğaltmak daha kestirme bir yoldur. Nâzır, Fransız eğitiminin etkisinde, yeni bir ilkokul programı öngörüyor, ulusun moral ve mutluluk kaynağı olacak bir öğretim yolu çizmeyi amaçlıyordu.

Bizdeki ilk pedagoji kitaplarından olan Fenn-i Terbiye’yi yayımlayan Satı Bey, beden eğitimi, alfabe öğretimi, çocuk edebiyatı ve müziğini, eliş derslerini ve laboratuvarı okullara getiren eğitimci olarak bilinir. Ona göre, öğretmenlik herkesin yapacağı bir meslek değildir. Özel yetenek ister. Meşrutiyet ancak öğretmenlerin çabaları ile topluma mâledilebilir. Öğretmen ordusu, halkı uyarıcı, iyiye yöneltici çalışmalar yapmalıdır. Ayrıca Satı Bey, yüksek okulu ilkokuldan bağımsız düşünmemektedir. Bu eğitimcimiz şunları söylemektedir: ‘Eğitim bir yönüyle millî, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimini de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka ahlâk eğitimi başkadır.’⁷⁸

⁷⁸ Sakaoğlu, a.g.e., s.125-127.

II- İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM

ANLAYIŞI

İkinci meşrutiyet dönemi eğitim ve öğretiminin gayesi, hedefi, işleniş ve sunuş yöntemi önceki dönemlere nazaran değişiklik arz etmektedir. İkinci meşrutiyetten önce çocukların talim ve terbiyesindeki gaye yaygın kanaat olarak çocukları uslandırmak ve onların kafasını malumat ile doldurmak olarak anlaşılmaktadır.

Mekâtib-i İbtidâiye'ye Mahsus Talimatname'ye göre İkinci Meşrutiyet döneminde talim ve terbiyeden maksat ise çocuklara azim, teşebbüs, cesaret, sabır ve sebat gibi ahlâkî vasıfları ve karakterleri kazandırmaktır.⁷⁹ Asıl olan gençleri hayata hazırlamaktır. Hayata hazırlanmış kimse sıhhatli ve kuvvetli vücuda sahip, çevresinde cereyan eden olaylara hem vâkıftır hem de bu olaylar üzerine düşünür, bunlardan iyi bir sonuç çıkarır, karar verip uygular ve muvaffak olur. Başarısı için sebat gösterir. Sorunlardan yılmaz, çalışmaktan usanmaz, yenilenmeyi sever, ilerlemeye açıktır. Böyle bir kimse hem kendisinin hem de milletin yüksek menfaatlerine ulaşmak ve onları korumak için üstün çaba gösterir.⁸⁰

⁷⁹ Mekâtib-i İbtidâiyye Mahsus Talimatname, Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye, Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1331, s.3. Ayrıca 'Teşebbüs-i Şahsî' için bkz. Prens Sabahattin, Görüşlerim, Buruç Yayınları, İstanbul, 1999, s.41-46.

⁸⁰ Mekâtib-i İbtidâiyye Mahsus Talimatname, s.4.

İnsanların hayatta başarılı olması için ilk önce terbiye daha sonra malumat gelmektedir. Verilecek terbiye sayesinde insan sıhhatli, akıllı, azimli, müteşebbis ve cesaretli olur. Bütün bu hasletleri terbiye kazandırmaktadır.⁸¹

Talimatname Osmanlı Devlet'inin geriliğini eğitim ve öğretimdeki yanlış politikalara bağlamaktadır.⁸² Osmanlı eğitim sisteminde ezberciliğin ve malumatın ön planda tutulduğu ve bunların yeterli olduğu belirtilmektedir. Terbiye dört kısma ayrılmaktadır: Terbiye-i bedeniye, terbiye-i fikriye, terbiye-i hissiye ve terbiye-i iradiye. Bunların arasında üzerinde durulması gereken terbiye-i iradiyedir. İradenin eğitimi, karakterin eğitimi olarak görülmektedir. İrade, kişinin hayattaki gücüne ve başarısına tesir eden bir etkidir. İnsanların hayattaki başarısı her şeyden önce teşebbüs, azim, sebat ve cesaret gibi irade çeşitlerinin, karakter unsurlarının derecesine ve kuvvetine bağlıdır.

İrade ve karakter yönünden kuvvetli ve sağlam fikirlere sahip toplumlar da başarılı olacaktırlar. Talimatname'de bu gibi toplumlara Almanlar ve İngilizler örnek gösterilmektedir. Bu iki millet büyüklük ve üstünlüğünü, insanların zeka ve malumatından ziyade ahlâkiyle, karakteriyle; sanat, ticaret işlerine teşebbüsleri ve bu teşebbüslerindeki azimleri, cesaretleri ve sebatlarıyla kazanmışlardır.

Talimatname'de bu konuda iki örnek daha verilmektedir. Hazreti peygamber önderliğinde başlayan ve büyük bir medeniyet kuran Müslümanlar ve bunların bir parçasını oluşturan Osmanlı Devleti. Burada da öne çıkan unsurun yorulmak bilmeden çalışmanın, dünyalara sığmaz azim ve teşebbüsün, Allah'tan ve onun emrine muhalefetten başka hiçbir şeyden korkmaz bir cesaretin ve dünyaları dar gösteren hırsın olduğu belirtilmektedir.⁸³

⁸¹ a.g.e., s.5.

⁸² a.g.e., s.6.

⁸³ a.g.e., s.6-7.

Mektebde insan yetiştirme hususunda tedrisat ile verilecek terbiye bir vasıta olarak ortaya çıkmaktadır. Tedrisatın içinde eğitim ve öğretim vardır. Sadece öğretmek, kafayı bilgiyle doldurmak değil fakat bedeni, fikri, hissi ve iradeyi işlemek vardır. Onun için mektebde bir ders hem talim hem de mümaresedir. Talim, öğretmektir. Mümarese ise işlemektir.⁸⁴

Mekteblere düşen görev de yukarıda belirtilenler doğrultusunda gençlerin kafasını malumat ile doldurmaktan ziyade, karakterlerin teşekkülünü eğitim ve öğretimde en yüksek emel ve en önemli hedef edinmektir. Mekteplerde uygulanması gereken disiplin hürriyetçi, fikirlere saygılı ve üstün kabiliyetleri ortaya çıkarıcı bir şekilde olması gerekmektedir.

Talimatname'de disiplin anlayışı üzerinde de durulmaktadır. Mekteplerdeki en büyük inkılâbın tedrisatı ezbercilikten kurtarmaktan ziyade disiplin anlayışındaki dayağı, korkuyu ve tehdidi ortadan kaldırmakla gerçekleşeceği söylenmektedir. Bu hususta o devirdeki milletlerden örnekler verilmektedir. Fransa eğitim ve öğretim yönünden İngiltere ve Almanya'dan üstün kabul edilmektedir. Bunun yanında İngiliz eğitim sisteminde öğrenciler hayata, Fransa'dakinden daha hazırlanmış olarak yetişmektedir. İngiliz disiplin anlayışı daha ileri bir seviyededir. Fransa'da okul bilimsel ve pedagojik yöntemlerle eğitim verdiği halde öğrenciler sevk ve idarede hürriyeti, teşebbüsü, azim ve cesareti kısıtlayan bir kurumdur. İngiltere'de okul ise son derece hür, hayatı iyi temsil eden ve öğrencileri yaşama daha çok hazırlayan bir müessesedir.⁸⁵

Talimatnamede dersler iki kısma ayrılmıştır: Talim ve terbiye dersleri ile yalnızca terbiye dersleri.

⁸⁴ a.g.e., s.10.

⁸⁵ a.g.e., s.13-14.

Talim ve terbiye dersleri şunlardır: Eczâ-yı şerife ve Kur'ân-ı Kerîm, malumat-ı diniye, musâhabât-ı ahlâkiye ve medeniye (dînî, sıhhî ve tarihî), eşyâ dersleri (malumat-ı fenniye şeklinde büyük sınıflara), elif-bâ, kırâat, imlâ, ezber, sarf ve nahiv, tahrir, tarih, coğrafya, hesap ve hendese.

Yalnızca terbiye dersleri ise şunlardır: İnşâd, tarihî temsiller, muhazara (konferans), yazı (hüsn-i hatt), eşya dersleri (küçük sınıflara), ziraat, el işleri, resim, musiki, terbiye-i bedeniye ve sıhhiye, nişan ve gezinti.

Birinci guruptaki dersler insanı okur yazar alim yapar. İkinci guruptakiler ise insanı sağlam vücutlu, bütün manasıyla anlayan, duyan ve gören varlık yapar. Birinciler düşünce ve zeka üzerine ağırlık verir. İkinciler ise düşünce ile birlikte duyguya ve iradeye tesir eder.⁸⁶

Talimatname'ye göre ilkokul öğretmenin vazifesi çocuklara elif-bâ, kıraat ve hesap öğretmekten ziyade bütün bu malumattan istifade ederek insanı vücuda getirmektir. Bunun için de öğrencilerin bedenini, kalbini, ciğerlerini, kollarını ve bacaklarını işleterek sıhhatini kurtarmak; onlara temizliği, zengin ve müreffeh yaşamın ne demek olduğunu öğretmek ve öğrencilere tarih şuuru vererek bir zamanlar dünyaya hükmeden atalarının sahip olduğu duygu ve iradeyi uyandırmaktır.⁸⁷

Yukarıda sayılan vazifeler, ilkokul öğretmenleri için sıradan ve basit bir iyilik değil fakat yakın bir gelecekte vatana kuvvetli ve ümitli bir nesil yetiştirecek ve takdir edilecek teşebbüsler olarak görülmektedir.

⁸⁶ a.g.e., s.14.

⁸⁷ a.g.e., s.21-22. Talimatname'nin bu kısmında konu ile alakalı hadislerden ve ayetlerden örnekler getirilmiştir. Örneğin, 'Kuvvetli bir mümin zayıf bir müminden hayırlıdır.' (hadis-i şerif); 'Gücünüzün yettiği kadar kuvvet hazırlayınız.' (ayet). Ayrıca sabır ve sebat ile ilgili ayetlere de yer verilmiştir (Asır suresi gibi).

Öğretmenler çocukları korkmaz, tehlikeden yılmaz, başladığı bir işte sebat gösteren, güçlü bir iradeye sahip olan bir fert olarak yetiştirmek için bütün birikimleriyle çalışması gerekmektedir.

III- YASAL DÜZENLEMELER VE TEDRİSÂT-I İBTİDÂİYE KÂNÛNU

İkinci Meşrutiyetin ilk yılında ilköğretim alanında önemli bir çalışma yapılmadı. ‘Bu seneye mahsus’ kaydıyla pek çok eksikleri ve hataları olan bir program yayınlandı. Ama bu program daha sonra da önemli değişikliğe uğratılmadan kullanıldı.

İlk öğretim hakkındaki yasa çalışmaları İkinci Meşrutiyetin hemen ilk döneminde başlamış daha 4 Nisan 1909’da ‘umûr-ı maârif ve mekâtibin ıslah ve tensikine müteallik’ bir ‘Tahsil-i İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi’ hazırlanmıştı. Daha sonra Maârif-i Umûmiye Kânûnu gereğince bir ‘Tedrisât-ı İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi’⁸⁸ de Emrullah Efendi tarafından hazırlanacak ama yasalaştırılamayacaktı. Bunun geçici yasa olarak uygulamaya konulması için 1913’ü beklemek gerekecekti.

Bu sıralarda yoğun bir şekilde mevzuat üzerinde çalışmalar yapılıyordu. Şükrü Bey, ilköğretim yasa tasarısını meclisten almış, maârif müdürleri ve ‘Meclis-i Kebir-i Maârif’in de düşüncelerini alarak bazı noktalarını değiştirip meclise sunmuştur. Şükrü Bey, bu yasanın Meclis-i Mebusandan çıkmasının çok zor olacağını düşünerek, geçici yasa şeklinde çıkarma çalışmalarına başladı. Bu hususta 3 Temmuz 1913’te Sadârete bir tezkere yazdı. Ancak tezkere 3 ay mecliste bekledikten sonra 15 Ekim 1913’te

⁸⁸ Başbakanlık Arşivi, Bâb-ı Âli Evrak Odası, no:287243’den naklen Ergün, Mustafa, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ankara, 1996, s.195.

Sadârete sunuluyor ve yasalaşiyor, hemen aynı zamanda da maârif encümeni ilköğretim yasa tasarısını meclise sevk ediyordu.

Uygulamaya konulan geçici yasa ana esaslarıyla Emrullah Efendi zamanında hazırlanan yasanın aynısıydı. İlköğretim 6 yıl olarak belirlendi ve böyle olunca rüşdiyeler de kaldırıldı. Bu hususlar, fikirlerini almak için vilayet maârif idarelerine yazdığı yazıda da vurgulandı.⁸⁹

İlkokullarda okutulacak dersler 23. maddede şöyle belirleniyordu:

Kurân-ı Kerim, Malumat-ı diniye, Kırâat ve Hatt, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürûs-ı Eşya, Malumat-ı tabiiye ve tatbikatı, Hıfzısıhha, Medenî ve Ahlâkî ve İktisadî Malumat, El işleri ve Resim, Gına, Terbiye-i bedeniye ve Mektep oyunları, erkek çocuklara askerî talimler, kız çocuklara idare-i beytiye ve dikiş işleri.

Yetkili eğitim kurumları bazı mahallî dersler de ekleyebileceklerdi. Ayrıca öğrenciler boş zamanlarında ziraat ve sanatla uğraşacaklardı.⁹⁰

İlköğretim için ilk ciddi çabayı gerek yasa gerekse Dâru'l-muallimîn Müdürlüğüne geniş yetkilerle Satı Bey'i getirerek Nâil Bey göstermiştir. Bu çalışmaları aynen Emrullah Efendi de devam ettirmiştir.

8 Kânûn-ı evvel 1325 (1910)'de nezârete geçip burada bir sene üç ay on üç gün kalmış olan Emrullah Efendi'nin ilk mühim işi Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Lâyihası'nı hazırlayıp Mebû'sân Meclisine takdim etmek olmuştur. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûnu, Meşrutiyetin ilanından sonra maârif nezâretince düzenlenmek üzere devlet şûrâsına gönderilmiş olan Maârif-i Umûmiye

⁸⁹ Ergün, a.g.e., s.199.

⁹⁰ Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329.

Kanûnu'nun bir parçasıdır.⁹¹ Ergin, Emrullah Efendi'nin Maârif Nâzırı iken hazırladığı kanun ve nizamnâme projelerinin ilmî ve psikolojik şaheser olduğu görüşündedir.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kânûn-ı Lâyihası'nın gerekçesinde, o dönemin ilköğretiminin gaye ve hedefleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Encümen şunları söylemektedir:

‘Tedrisât-ı ibtidâiyeden beklenen asıl netice, milletin fertlerinin râh-ı muzlimi hayatta biraz meşale ile yürüyecek ve bastığı yeri bilerek hem kendilerine hem vatana faydalı uzuvlar olacak şekilde yetiştirilmelerinden ibarettir. Tabiidir ki tedrisât-ı tâliye ve âliye takip edecek olanlar öncelikle Tedrisât-ı ibtidâiye devresini geçireceklerdir. Fakat her Tedrisât-ı ibtidâiye görenin mutlaka tahsil-i tâlî ve âliye gitmesi düşünülemez. Bu maddeten mümkün olmadığı gibi bizce de hiç gerekli değildir. Bilakis biz köylü çocuğunu okuturken onun köyünden ve köylülüğünden çıkmamasını asıl gaye edinme mecburiyetinde olduğumuza kânîyiz. Bu mesele genel olarak bizim nazariyat üzerine söylediğimiz bir mesele olmayarak batılılarda şimdiye kadar tatbikatı, fiiliyatı ve sonucu görülmüş bir konudur. Tahsil-i ibtidâînin tahsili tâlî ve âliye irtibatı yüzünden bazı memleketlerde tahsil-i âlî müntesipleri (Daru'l-fünûn'un mezunlarından tramvay kondüktörleri olacak derecede) çoğalmıştır. Tahsilin derecelere göre böyle bir şekil alması, memleketlerde saadet yerine sorun teşkil edebiliyor. Fransa'da tahsil-i ibtidâînin daha ziyade tahsil-i tâlî ve âliye önem verecek şekilde devam ettiği bir zaman olmuş, netice olarak köylerdeki erkek ve kadınların, şehirlere göç etmeye başladığı görülerek ve bunun müthiş bir tehlike olduğu bi'l-fiil takdir edilerek, bu durumun önünü almak için acil ve kalıcı tedbirlere baş vurulmuştur. Bizim de tedrisât-ı ibtidâiye ile ulaşmak istediğimiz gaye, fazlasıyla işlevsel, münevver ve yerinde kalan millet ferdi yetiştirmekten başka bir şey değildir. Bu vatanın

⁹¹ Ergin; a.g.e.; s.1302.

köylülerinden de yüksek makamlara gelebilecek, büyük ve muktedir adamlar çıkabilir. Harikulade zekâların bu inkişâf-ı zarûrîsine diyecek söz yoktur; onlar nasıl olsa gün yüzüne çıkarlar ve yetişirler. Yalnız her çocuğun bu sûretle yetişmek ihtimali olmadığı için bizim hedefimiz bu olmamalı, bilakis her çocuğu kendi muhitinde faal ve faydalı bir unsur haline getirmekten ibaret bulunmalıdır. Tedrisât-ı İbtidâiye Lâyiha-i Kânûniyesi'nde gerek hükümet ve gerek encümence takip olunan gaye işte bundan ibarettir.⁹²

Emrullah Efendi önce sorunun yasal eksikliklerini tamamlamak istemiştir. Mecliste “Ben size yeni kanunlar teklif ediyorum. Onlar çıkıncaya kadar bile eski kanunları tatbik edemem.” diyordu. Önce ‘Maârif-i Umûmiye Kanunu’ üzerinde çalışıldı. Ancak bunun yasalaştırılma zorlukları görülünce Emrullah Efendi ilköğretim yasasını çıkartmak istedi. ‘Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Lâyihası 1910 yılında Sadrâzam tarafından meclise verildi. Lâyiha, bir yasama yılı boyunca meclisin maârif encümeninde kaldı. Sonra ‘kanunsuz olarak’ bakanlığa geri verildi. Geri veriş sebepleri Maârif Nâzırı’nın değişmesi ve müfettiş maaşlarının meclis tarafından kesilmesi idi. Encümen, ‘yasa müfettişlik esâsı üzerine kurulmuştur’ diyordu. Emrullah Efendi bu yasanın çıkması için çok çalıştı. 1911 yılında tasarıyı tekrar meclise getirtti. Yine sonuç alınamadı. Emrullah Efendi’nin hazırladığı bu yasa tasarısı, genellikle azınlıkların denetim sistemine karşı çıkmaları yüzünden yürürlüğe konması olmamıştı. Çünkü diğer eleştiriler yasanın özü ile ilgili değildi. Kaldı ki Şükrü Bey’in tasarısı da aynı müfettişlik meselesi yüzünden geçici yasa olarak çıkartılmak zorunda kalınmıştı.

Emrullah Efendi, bu yasa tasarısının gerekçesinden anlaşıldığına göre, ilköğretim sistemini Fransa örneğine göre kurmak istiyordu. Yasa tasarısının kendisi de Fransa İlköğretim Yasası’nın Türkçe uyarlaması gibiydi. İlköğretimin parasız ve zorunlu oluşu düşüncesine dayanan bu yasanın en

⁹² Ergin, a.g.e., s.1308.

önemli noktalarından biri öğretmen yetiştirme ve öğretmenliği bir meslek haline getirme sorunu idi. Yasa, ilkokul ders programları hazırlanırken hangi esaslara dayanılacağını da düzenliyordu. Ayrıntıları ise Meclis-i Maârif-i Kebîr'e bırakıyordu. Emrullah Efendi bu yasa tasarısıyla müfettişlik ve denetim kavramlarına yeni bir anlayış getiriyordu. Denetimin yanına geniş bir ilköğretim incelemesi, hizmet içi eğitim ve halkı ilköğretime teşvik etme görevlerini de getiriyordu. İlköğretim harcamaları da bu yasa ile inceden inceye belirleniyordu. Tasarı, ilköğretimde resmî ve özel öğretim kurumlarının yanı sıra bir de 'cemaat mektepleri' grubunu kabul ediyordu.⁹³

İlköğretim yasası üzerine, gerek hazırlanırken gerekse geçici yasa olarak yayımlandıktan sonra pek çok tartışmalar yapıldı. Sâtı Bey, ilkokulları altı yıla çıkartmayı 'sadece taklit' olarak niteliyor ve 'üç yıllıklarını bile geliştiremezken altı yıllıklarının nasıl geliştirileceğini' soruyordu.⁹⁴ Ayrıca köy ve şehir ilkokullarının öğretim sürelerinin farklı olmasını, kasabalarda ibtidâîlerle rüşdiyeleri birleştirmeyi, ilköğretim bittikten sonra yapılacak olan yoklama sınavlarının uygulanamayacağını, bu nedenle terk edilmesi gerektiğini önerenler de vardı. Bir başka eğitimci rüşdiyelere devamsızlığın ancak ibtidâîlerle birleştirilerek kaldırılabilceğini, öğretmenler arasındaki 'evvel', 'sâni', 'sâlis' gibi unvanları kaldırarak, bunlara okuttukları derslere göre adlar verilmesini öneriyordu.⁹⁵

Geçici ilköğretim yasasının en dikkat çeken yanı, zorunlu öğretim süresinin uzatılmasıydı. Yasa Osmanlı Devleti'ni bir anda Bulgaristan, Rusya, İtalya, Romanya gibi ülkelerden ileri götürüyordu. İlkokulların öğretim süresi hemen her yerde iki katına çıkarılıyordu. Her ibtidâîyeye bir rüşdiye eklendiği gibi, okul bittikten sonra dört yıl daha okula devam zorunlu tutuluyordu.

⁹³ Ergün, Mustafa, a.g.e., s.196.

⁹⁴ Sâtı, "Tahsil-i İbtidâî Hakkında", İçtihat dergisi, 67(1329), s.1463-1466'dan naklen Ergün, a.g.e., s.203.

⁹⁵ Ergün, a.g.e., s.203.

Öğretim zorunluluğunun uygulanma yerlerini belirlemede Bakanlık, okul ve öğretmen durumlarını göz önüne alacağını söylüyordu. Bu hususta ülkenin sosyal ve ekonomik ihtiyaçları dikkate alınmamıştı. Zorunlu öğretim süresinin birden bire bu derece geniş tutulması ve köylü-şehirli herkese aynı şekilde uygulanması bir takım problemleri de beraberinde getiriyordu.

Yasa, öğretmene aşırı derecede yükleniyordu. Günde en az on saat ders vermesi gerekiyordu. Bu bakımdan yasa, o zaman da aşırı bulunmuştu. Yasanın kesin ve uygulanabilir olma şartlarına dikkat edilmediği belirtilmişti.

Yasa öğretmenlerin terfi sorununa tam olarak bir açıklık getirmemişti. Yasa yayımlandıktan yedi sekiz ay sonra öğretmenler hala ‘evvel’, ‘sâni’, ‘sâlis’ unvanlarıyla anılıyor; Dâru’l-muallimîn öğretmenlerine de ‘râbi’, ‘hâmis’ gibi lakaplar veriliyordu. Bunlar da terfi derecesini göstermekten uzaktı. Öğretmen terfileri hususunda Türk eğitimi eskiden beri medreselerin etkisinde kalmıştı. Öğretmenlerin sınıf ve maaşları şahsına ve hizmetine göre değil çalıştığı yere göre veriliyordu. Öğretmenler, yer değiştirmeden terfi edemiyorlardı.

Yasa, dâru’l-muallimîn eski mezunlarıyla yeni mezunlarını birbirinden ayırıyor, hukuklarını değiştiriyordu. Bu hususta ayırıcı yıl olarak kabul edilen 1913’te dâru’l-muallimînlerde önemli bir yenilik yapılmamıştı. Bu bakımdan ayırım sağlam temellere dayanmıyordu. Dâru’l-muallimînlerin öğretim sürelerinin bir yıl uzatılması ve liva idâdîsi mezunlarının doğrudan son sınıfa alınmaları böyle bir ayırım yaptıracak önemde değildi. Zaten bakanlık da yasanın bu maddesini uygulamamıştır.⁹⁶

Emrullah Efendi, Maârif-i Umûmiye Kanun-ı Lâyihası’nı geçiremeyeceğini anlayınca onu Şûrâ-yı Devlet’ten alarak, bu lâyihanın ilköğretime ait kısmını, yani Tedrisât-ı İbtidâiye Kanunu’na ait tasarıyı mebûsan meclisine verdi.

⁹⁶ Ergün, a.g.e., s.204.

Bu tasarıya göre her vatandaşın okur-yazarlığı öğrenebilmesi için, ilköğretim mecburi ve ücretsiz olacak, onun için de okul çağına gelen her çocuk mecburi olarak okula devam edecektir. Aynı zamanda bu çocuklar okudukları okulun öğretmenine haftalık veya başka adlarla ücret vermeyeceklerdir. Yalnız okul masrafları halktan vergi şeklinde alınacaktır.⁹⁷

Uzun münakaşalarla birkaç defa şekil değiştiren bu lâyiha, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, Emrullah Efendiden sonra Şükrü Bey'in nâzırlığı zamanında kabul edilmiştir.⁹⁸ Yüz bir maddeden ibaret olan bu kanunun önemli bazı maddeleri şunlardır.

Madde 1: İlköğretime ait genel okullarda Osmanlı çocuklarından hiçbir ad altında okul parası alınmaz.

Madde 2: İlköğretim, genel ilkokullarda veya özel okullarda veyahut ana-baba yahut özel öğretmenlerce aile yanında gösterilir.

Ruhen ve bedenen gelişmemiş olan çocuklar ile sağır, dilsiz ve kör çocuklara ilköğretim ders araçlarını gösterecek bir tüzük hazırlanacaktır.

Madde 3: İlköğretime ait kuruluşlar aşağıdaki okullardır:

Ana okulları ve sıbyan okulları, ilkokullar, el işleri ve sanat okulları.

Madde 4: Ana okulları ve sıbyan sınıfları çocukların yaşlarıyla uygun olarak yararlı oyunlar ve gezintiler, el işleri ve ilahiler, vatanî şiirler, ders eşyasına ait konuşmalar ve sohbetler ile ruhsal gelişmeleri ve bedenlerine yarayan kuruluşlardır.

⁹⁷ İbtidâî mekteplerinin 1329-1330 senelerine ait okul, öğretmen ve öğrencilerine ait sayısal veriler için bkz. Tablo 7.

⁹⁸ Koçer, a.g.e., s.190.

Ana okulları dört yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklara ait olarak kurulur.

Bunların kuruluş düzenleri ile ilgili tüzükler ve yönetmelikler Meclis-i Kebîr-i Maârif’ de görüşülerek çıkarılacaktır.

Madde 5: İlkokullar, çocukların oranlı surette zihinlerini açacak bir esasları koyan ve herkese gerekli bilgileri kazandıran okullardır. Bu mekteplerin öğretim süresi altı sene olup bu süre orta öğretimin esasları sayılır.

Ayrıca ana mektebi bulunmayan yerlerde beş ve altı yaşındaki çocuklar için ilk okullar içinde ayrıca sıbyan sınıfları açılacaktır.

Madde 6: Elişleri ve sanat mektepleri, ilkokulların üç dönemini bitiren çocuklara harf öğretmek ve sanayi tezgahlarında, fabrikalarda istihdam sağlamak üzere kurulan okullardır. Bu mekteplerin kuruluş ve öğretimi bir tüzük ile tayin olunacaktır.

Madde 7: İlkokullar öğretimine ait olan kuruluşlar genel veya özeldir. Genel ilkokul kuruluşları devlet, vilayet, liva, kaza, nahiye, köy kuruluşları veya mahalle tarafından kuruluş giderleri devlet mahallî bütçelerinden elde olunan okullardır. Özel ilkokul kuruluşları kişiler, toplum dernekler ve cemiyet ile şirketler tarafında kurulur ve giderleri de onlar tarafından ödenen okullardır. Resmî program uygulandıkça vakıf okulları genel okullardan sayılacak yoksa özel okullardan sayılacaktır.

Madde 8: Her köy yada mahallenin en bir ilkokulu olacaktır. Fakat nahiye meclisinin yada kaza maârif encümeninin göstereceği lüzum ve Vilâyet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisinin kararı ile vilayetin tasvibi üzerine mücâvir birkaç köy veya mahalle birleşerek bir ilkokul kurabilirler.

Bu konuda köylüler ile encümenler arasında anlaşmazlık çıktığında Vilayet Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisinin kararıyla gereği yapılır.

Bir köy veya mahallenin kanunen okul çağına gelen kız çocukları elliye geçtiği surette ayrıca bir de kız okulu olacaktır.

Kız okulu bulunmayan yerlerde kâbil olduğu derecede ilk okulları kız-erkek karışık olur.

Madde 9: İlk okulların öğrenim süresi dört yıldır. İmtihan zamanları Vilayet Maârif-i İbtidâiye Meclisinin kararıyla tayin olunur.

Madde 10: Bir dershânedede elliden fazla öğrenci bulunmayacaktır.

Madde 12: İlk okul öğrenimini bitirenlere ilk okul diploması verilir.

Madde 14: Mekteb binası dahilinde misafirhâne, kahvehâne gibi öğrencilerin terbiyesine veya mektebin sağlık durumuna tesir edecek daireler kûşâd olunamaz. Bu yasaklama mektebin yüz metre civarı içinde câridir. Ancak ahvâl-i husûsiye ve zarûriyede meclis idare-i vilayet bu bâbda istisnâî müsâadede bulunabilir.

Madde 15: İlk okullar kurulması gereken arsanın bulunması ve mekteb binasının ve muallim ve muallime ve muâvin ve muâvineleri mâîşetiyle yapım giderleri ve icar bedeli ve bunların onarımı ve kız okulunun öğretim ihtiyaçlarının bulunması ve yenilenmesi dershânelerin ısınma ve tenvîri, hademe ücretleri köy ve mahalle ahâlisinin zimmetine ait zorunlu giderlerdendir.

Köy veya mahallenin bağlı olduğu kaza veya liva yahut vilayet mecalis-i idareleri bu maarif vergisini aşar vergisiyle uygun olmak üzere aşar defterleri mucibince mükelleflere dağıtır. Ticaret ve sanat ile meşgul olanlara ise gelir vergilerine göre dağıtılır.

Madde 22: Vilayet maarif müdür ve müfettişlerinin ve ilköğretim meclislerinin istek ve müracaatı üzerine her sene mektep binalarının mevcut olmamasından veya öğretmenlerin kâfi gelmemesinden dolayı nerelerde bu

kanûnun öğretim mecburiyeti hakkındaki hükümlerinin uygulanamayacağı, Maârif Nezâreti tarafından çıkarılacak bir kararname ile tayin olunacaktır.⁹⁹

Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu ile oluşturulmak istenen eğitim sistemi Şema 2’de gösterilmektedir.

⁹⁹ Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1329; Koçer, a.g.e., s.190 vd.

IV- SIBYAN MEKTEBLERİNDE DERS MÜFREDÂTI

Emrullah Efendi ilköğretim programlarının ıslahı konularında da göreve ilk başladığı sıralarda bazı çalışmalarda bulunmuş, ilk okul programlarını değiştirmek ve okunacak ders kitaplarını belirlemek amacıyla bir komisyon kurmuştu. Bu komisyon 2 Temmuz 1910'da ilk toplantısını yaptı ama bir büyük elçi bakanın ziyaretine geldiğinden Emrullah Efendi yarım saat sonra toplantıdan çıkmak zorunda kaldı ve o toplantı öylece dağıldı ve bir daha da toplanamadı. Böylece konu da unutulmuştur. 1910-11 öğretim yılında ilk okullarda genel olarak şu dersler okutuluyordu:

1.sene: Elif-bâ, Eczâ-yı Şerîfe, Ulûm-ı Dîniye, Hesab, Kırâat.

2.sene: Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Hesab, Tarih, Coğrafya, Kırâat.

3.sene: Kur'ân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Tecvit, İlm-i Hâl, Malumât-ı Ahlâkiye, Türkçe, Tarih, Coğrafya.

Bakanlık bu derslerle ilgili bazı ders kitapları tavsiye ediyordu. Kesin olarak belirlediği bir kitap listesi yoktu.¹⁰⁰

Yukarıda verilen dersleri kendisinden alıntıladığımız Mustafa Ergün, 14 Ekim 1911 tarihli Sabah gazetesinden aktarmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nde Maarif Nezareti'nin Tedrisat-ı İbtidâiye Kalemi'nde incelediğimiz arşiv belgelerinde ise yukarıda verilen ders müfredatında belirtilenden farklı derslerin de o dönemlerde okutulmuş olduğunu

¹⁰⁰ Ergün, a.g.e., s.198.

görmekteyiz. Belgelerden anlaşıldığı üzere okutulan dersler şehirlere göre değişiklik arz etmektedir. Örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Erzurum vilayet-i celîlesine tâbi, Pasinler kasabası dahilinde kâin Gönen karyesi Mekteb-i İbtidâî muallim ve şakirdânının devam ve ademi devamlarını mübeyyen cetveldeki dersler sınıflara göre:

Birinci sınıf: Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Tarih-i Osmanî, Rehnümâ-yı Ahlâk, Kırâat hocası, İlm-i hesap, Malumât-ı sıhhiye ve ziraiye, İmlâ vazifesi, Talim-i Fârisî, Arabîden bina, Mebâdi-i coğrafya, Muhtasar ilm-i hâl, Sarf-ı Osmanî, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülûs.

İkinci sınıf: Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Emsile, Ahlâk, Rik'a hattı, Hesab, Malumat-ı mücmele-i zirâiye, İkinci ilm-i hâl, İmlâ vazifesi, Talim-i Fârisî, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülûs, Tarih-i Osmanî.

Üçüncü sınıf: Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, İlk ilm-i hâl, Küçük amel, Hesab, İlk kırâat, İmlâ vazifesi, Emsile, Hüsn-i hat, Hatt-ı sülûs.

Hazırlık (mülazimîn): Elif-bâ-yı Osmanî, İmlâ vazifesi, Hesab, Kur'ân-ı Kerim, Amme cüzü, Tebâreke cüzü, İlk kırâat, Hüsn-i Hat.¹⁰¹

Yukarıdaki belgeye bakarak o dönemde Mekâtib-i İbtidâî'de hazırlık sınıflarının mevcut olduğu söylenebilir.

Kız okullarında da dersler farklılık göstermektedir. Manastır vilayetinin Emirçeli mahallesinde vaki Eğri Değirmen Kız Mekteb-i İbtidâîsi'nde, ikinci sınıfın 1324 ders senesi genel imtihan cetvelinde gösterilen dersler şunlardır:

¹⁰¹ Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri, Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi, Dosya no:187, Gömlek no:35, 1325-M-29. Ayrıca bkz. B.O.A., MF.İBT., 204/70, 1326-S-10.

İkinci sınıf: Kur'ân-ı Kerim, Tecvit, Ulûm-ı diniye, Kırâat, İmlâ, Hesab, Hüsn-ü hat, El hüneri.¹⁰²

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre aynı dönemlerde Rüşdiye mekteplerinin ders müfredatı Mekâtib-i İbtidâî'nin ki ile benzerlik arz etmektedir. Karaman kazası Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin 1323 senesinde yapılan genel imtihan cetvelinde gösterilen dersleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Birinci sene:

Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, Arabî, Hesab, Coğrafya, Lisan-ı Osmanî, Kırâat-ı fenniye, Ahlâk, Hutût-ı mütenevvia.

İkinci sene:

Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, Arabî, Farisî, Hesab, Coğrafya, İlm-i ahlâk, Lisan-ı Osmanî, Tarih-i İslâm, Malumat-ı zirâiye, Hutût-ı mütenevvia.

Üçüncü sene:

Kur'ân-ı Kerim maa tecvit, Ulûm-ı diniye, İlm-i ahlâk, Lisan-ı Osmanî, Arabî, Farisî, Hesab, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Osmanî, Hıfzısıhha, Malumat-ı zirâiye, Hutût-ı mütenevvia.¹⁰³

Rüşdiyelerde okutulan dersler de bölgeler arasında farklılık gösteriyor.¹⁰⁴

Müfredât programına göre genel ilkokullarda öğretim üç devreye ayrılmıştır:

¹⁰² B.O.A., MF.İBT., 219/10, 1326.

¹⁰³ B.O.A., MF.İBT., 204/56, 1326-S-9. Ayrıca bkz., B.O.A., MF.İBT., 204/72, 1326-S-10.

¹⁰⁴ Bkz. B.O.A., MF.İBT., 187/29, 1325-M-28 ve 187/30, 1325-M-28.

7-8 yaşları 'devre-i ibtidâiye',

9-10 yaşları 'devre-i mutavassıta',

11-12 yaşları 'devre-i âliye'

Çocuk 12 yaşına geldiğinde okulu bitirememişse ve ailesi de istiyorsa, belirli gün ve saatlerde okula gelmesi zorunlu tutulur, geri kalan zamanlarda serbest bırakılırdı. Öğretim yaşını geçmiş kız ve erkek çocukları için haftada iki saat 'dürûs-ı mütemmîme' açılırdı. Sınıflara ilahi ve marşlar söyleyerek girilir. 'gına' dersinde de dua, salavât-ı şerife ve ilahiler öğretilirdi. Beden eğitimi sabah ve öğle derslerden sonra yapılırdı.

V- SIBYAN MEKTEBLERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARINDA DİN ÖĞRETİMİ

İlk mekteplerde çocukların din eğitimi ve öğretimi ile ilgili Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatname’de açıklamalar bulunmaktadır.

Talimatname’ye göre öğrencilere din eğitimi ve dînî bilgiler vermek maksadıyla zamanından önce çocukların anlayamayacağı bir takım dînî tarifler ve cümleler öğretmek ağır gelmektedir. Dînî bilgilerin talebelerin anlayış derecelerine ve kabiliyetlerine uygun olan konuları açık ve net bir dille anlatılmalıdır. Bu anlatımlar onlarda hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak tarzda olmalıdır.

Okulun, çocukların manevi duygularına tesir edecek bir yerinde aydınlık, havadar ve temiz bir odasının mescit yapılması söylenmektedir. Bu mescit içinde çocukların dînî ve bedenî hislerini harekete geçirmesi ve canlı tutması için güzel sesli bir kimsenin ezan ve Kur’ân-ı Kerîm okuması, peygamber efendimize salavât-ı şerifeler getirmesi ve ilâhiler okunması tavsiye edilmektedir. Öğrencilere mescide zorla değil kendi rıza ve temayülleri doğrultusunda girecek dînî terbiye verilmesi lazım gelmektedir.

Derslerde çocuklara Allah Teâlâ’nın kudretini ve azametini isbat eden nesnelere ve olaylar gösterilmeli ve bunlar üzerinde düşündürülmelidir. Başta peygamber efendimiz olmak üzere İslâm’ın yayılması ve yükselmesi için medeniyet ve insanlık için yaşadıkları olaylardan ve yaptıkları eserlerden bahsedilmelidir.

İslâmiyet'in medeniyete sunduğu ve insan hakları hususundaki hürriyet, adalet, birlik ve beraberlik gibi emirleri çocuklara anlatılmalı ve devamlı bu konular üzerinde durulmalıdır. Dinin ilerlemeye ve yenilenmeye hiçbir zaman mani olmadığı derslerde sürekli anlatılmalıdır. Din hissini taassup şekline dönüşmemesine yani daima ahlâkî ve içtimâî özelliğini muhafaza ederek başka dinlerin mensuplarına saldırmamasına dikkat edilmelidir.¹⁰⁵

Dâru'l-muallimîn-i ibtidâilerde Kur'ân-ı Kerîm ile malumat-ı diniye dersleri okutulmaktadır. Dört senelik bu okullarda senelere göre yukarıdaki derslerin içeriği şu şekildedir:

Birinci sene haftada 1 ders Kur'ân-ı Kerîm, 2 ders malumat-ı diniye okutulmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm dersi ile birlikte tecvit dersinin ilgili konuları verilmektedir. Bu konular öğretilirken bilgilerin yanında uygulamaları da gösterilmektedir.

Malumat-ı diniye derslerinin konusu ise İslâm'ın şartları, dinde sorumlu kimselerin davranışları, fıkıh ilminin tarifi, dört mezheb ve imamları hakkında özet bilgilerden oluşmaktadır.

Malumat-ı diniye dersinin içeriğine bakıldığında günümüzdeki imam-hatip okullarının fıkıh dersinden daha zengindir. İçerik klasik ilm-i hâl kitaplarıyla benzeşmektedir. Bu konular bir müslümanın bilmesi ve uygulaması gereken mevzulardır.

Birinci sınıfta malumat-ı diniye dersinde şu konular vardır: Suların temizliği ve hükmü; abdestin farz, vacib, sünnet, mendub, mekruhları, abdesti bozulan kişinin durumu, gusül ve teyemmüm ile ilgili meseleler, özür sahibinin

¹⁰⁵ Mekâtib-i İbtidâiyeye Mahsus Talimatname, s.63-64.

durumu, istinca, namazın manası, hikmeti ve dindeki yeri, Cuma namazı ve farz olmasının hikmeti.¹⁰⁶

İkinci sene ise malumat-ı diniye dersi haftada bir saate iniyor, Kur'ân-ı Kerîm ise yine bir saattir.

Malumat-ı diniye dersinde bu senenin konuları şunlardır: Orucun tarifi, farz olmasının hikmeti ve oruç ile ilgili diğer meseleler, haccın hikmeti, farzları, vacibleri, zekatın farzları, hikmetleri ve fitır sadakası.¹⁰⁷

Üçüncü seneye gelince Kur'ân-ı Kerîm dersinin olmadığı görülmektedir. Malumat-ı diniye dersi ikinci sınıftaki gibi haftada bir saattir. Bu senenin konuları ise şunlardır: Tevhid ilmi, nikah, boşanma, süt anneliği ve sosyal haklar oluşturmaktadır. Tevhid ilminin tarifi, gayesi ve bölümleri, Allah'ı akıl ile isbat, icmalî ve tafsilî îmân, Allah'ın imanının tarifi ve sıfatı, insanlığın saadetini temin için peygamber göndermenin gerekliliği, peygamberlerin sıfatları, mucize ve vahyin tarifi, peygamber efendimizin peygamberliğinin isbatı ve son peygamber olduğunun aklî ve dînî delilleri, îmânın altı şartının izahı yapılmaktadır.

Bu dersin sosyal haklar bahsinde ise hukuk ile dinin karşılaştırmalı anlatımı ve çocuk, eş, akraba, komşu, Müslüman, vatan ve insan hakları konuları vardır.

Dördüncü seneye gelindiğinde malumat-ı diniye dersinin aynı şekilde haftada bir saat okutulduğu görülmektedir. Bu dersin tamamında peygamber efendimizin hayatı doğum öncesinden başlayarak anlatılmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Dâru'l-muallimin-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, s.6-7.

¹⁰⁷ a.g.e., s.7-8.

¹⁰⁸ a.g.e., s.9.

Görüldüğü gibi ilk mekteblere hocalık yapacak olanların okudukları din dersi, içeriği zengin bir şekilde hazırlanmıştır. Din bir kültür olarak okutulmamaktadır. İbadet ile ilgili kısımlarda sadece farzları anlatılmamakta, bunun yanında vacibleri, sünnetleri, müstehabları ve mekruhları da işlenmektedir. Bu sayede din hayatın dışında değil içinde tutulmaktadır. İnsanların kendi leh ve aleyhte olan hususlar derste verilmektedir. Peygamberimizin hayatı da ayrıntılara yer verilerek bu derste mevcuttur.

A- MALUMÂT-I DÎNİYE VE İLM-İ HÂL KİTAPLARI

Ulûm-ı diniye, ibtidâî mekteblerinin dersleri arasında büyük bir yer tutmaktadır. Satı Bey, ilk mekteblerin aynı zamanda dînî eğitimi de kapsadığını söylemektedir.¹⁰⁹ Buna rağmen okullardaki dînî eğitimden, çocuklar yeteri kadar faydalanamamaktadır. Kendilerinde var olan bilgiler ailelerinin verdiği kadar olmaktadır. Bazı aileler ise taassup ile yaşamaktadır.

Mekteblerdeki bu durumu sorgulayan Satı Bey sorunun, öğretmenlerin bilgisizliğinde değil, fakat öğretimdeki metotsuzluktan ve yanlışlıktan ileri geldiğini söylemektedir. İlm-i hâl kitaplarının daha giriş cümlelerinin, çocuğun anlayışı ve kavrayışının üstünde bir dille yazılı olması da öğrencilerin anlamasını zorlaştırmaktadır. Onlar bu cümleleri unutmak üzere ezberlemektedir.

Satı Bey, ilm-i hâl öğretiminde diğer derslerin öğretim metotlarına uygun şekilde hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu dersi çocukların anlayışına indirerek somuttan soyuta gitmek gerekmektedir.

İlkokul çocuklarına îmân bölümünde, başlangıç olarak öğretilecek konular şunlardır: Allah Teâlâ'nın rabliği, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliği ve ahiretin varlığı. Bu konularda şart, rükûn, sıfat gibi kısımlar öğrencilerin anlamayacağı hususlardır. Allah Teâlâ'nın varlığı, öğrencilere çevrelerinde gördükleri nesnelere ve olaylardan hareketle bir yaratıcının mevcudiyetine delil getirilerek anlatılmalıdır. Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları yalnızca eserleri ile anlatılmalı ve bu sıfatların ismini söylemekten kaçınılmalıdır.

¹⁰⁹ Satı, 'İlm-i hâl Nasıl Öğretilmelidir?', Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası, Nazariyat ve Malumat Kısmı, Sene 1, Numara 7, 1326, s.11.

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliği de onun, çocukların en çok hoşlarına giden ve kalplerine tesir eden kıssaları anlatılarak öğretilmelidir.¹¹⁰

Amele dair öğretimde, ilk önce uygulamayı tavsiye etmektedir. Mesela abdestin nasıl alındığını, namazın nasıl kılındığını bilfiil göstermek gerekmektedir. Konu iyice çocuklar tarafından kavrandıktan sonra bilgiler verilmesi icabeder.

Satı Bey, malumat verilirken tadrîcî yöntemi tavsiye etmektedir. Temsillerle verilen îmânî ve amelî konuların farzları, vacibleri, sünnetleri, müstehabları ve haramları ayrılmalıdır. Konuya bunları tarif ederek başlanmamalıdır. İlk önce bunların sonuçları gösterilmelidir. Örneğin, 'Her müslüman oruç tutmaya mecburdur. Tutmayan kişi günaha girmiş olur. Fakat bununla da kalmaz, oruç tutmak lazım değildir, derse kafir olur, dinden çıkar', 'abdest alırken yüzünü yıkamalı, eğer unutup da yıkamazsa abdest boşa gider, yeniden alması gerekir' ve 'abdest alırken ağız ve burnunu yıkamalı, yıkamazsa abdest boşa gitmez, fakat yıkayan sevap kazanır.' Gibi bilgiler verilmelidir. Bu şekilde değişik fiillerdeki farklar gösterildikten sonra bunlar tasnif edilerek, 'Hani bazı şeyler söylemiştik ki insan onları inkar ederse kafir olur. İşte böyle olan şeylere farz derler.' Türünde tarifler yapılmalıdır. Sonra farz ile vacib arasındaki farkı göstererek, birinciler arasındaki emrin katî, ikinciler hakkındaki ise zannî olduğu söylenmelidir.¹¹¹

Satı Bey bu şekilde tadrîcî ve parçalardan bütüne ulaşma yönteminin takip edilmesi halinde çocukların zihnine temelli ve köklü bir din eğitiminin verileceğini söylemektedir. Bu usule kaşı çıkanlara da bir hadis ile cevap vermektedir: 'İnsanlar akılları ölçüsünde hitap ediniz.'

¹¹⁰ Satı, a.g.m., s.12-13.

¹¹¹ Satı, a.g.m., s.13.

Günümüzde tartışılan bir konu olan din eğitimi ve öğretiminin nasıl ve ne şekilde verileceği meselesi, İkinci Meşrutiyet döneminde de gündemdedir. Konu dönemin ilmî dergilerinde de dile getirilmektedir. Bu noktada Âlimcan el-İdrisî'nin Sırât-ı Müstakim'de çıkan bir makalesi örnek gösterilebilir.¹¹² Yazıda, öğrencilerin ulûm-ı diniye derslerini okuduğu halde mezun olduktan sonra dinden ve dînî bilgilerden habersiz olduklarından yakınılmaktadır.

Buna sebep olarak mekteplerde gösterilen ulûm-ı diniye mevzularının peygamberler tarihî ve şahsî vazifelerden ibadet konusu ile sınırlı kalması gösterilmektedir. Halbuki bu dersin vicdanî ve sosyal vazifeler kısmı da vardır.¹¹³ Bu bölümler ihmal edilip, İslâmiyet yalnız namaz kılıp oruç tutmak olarak gösterilmektedir. Ulûm-ı diniye dersleri bu şekliyle kabul edildiği takdirde mektepler ikiye ayrılmış olacaktır. Çünkü tarih, coğrafya, fizik, kimya ve matematik derslerini okumak suretiyle aklını sağlamlaştırarak ve malumatını genişleterek muhakemeye alışmış olan öğrenciler, 45 sayfalık şahsî ibadetleri içeren konuları 'malumat-ı âliye-i diniye' diye kabul edemezler. Onlar muhakemeli bir peygamberler tarihi, delil ile isbat edilmiş ve inandırıcı dînî makaleler isterler. Yazar din derslerinin olduğu gibi devam etmesi halinde Osmanlı aydınlarının akıbetini Fransa'dakilere benzeterek, neticenin dinsizlik, dolayısıyla ahlâksızlık olacağı kanaatindedir.

Bu noktada, Yahya Affî'nin 1343 yılında Sebîlü'r-reşâd dergisindeki görüşlerini vermek yerinde olacaktır. Affî, Âlimcan el-İdrisî'den 16 sene sonra yazdığı 'Mekteplerde Ulûm-ı Diniye'¹¹⁴ başlıklı makalesinde o dönemde yeniden hazırlanan İlk Tedrisât Programı'na göre maârif-i diniyenin iflas

¹¹² Âlimcan el-İdrisî, 'Mekteplerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı -1-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 171, s.227-228.

¹¹³ Yazar burada, namaz ve oruç gibi şahsî ibadetlerden kazanılan sevaptan daha çoğunun müjdelendiği ve sosyal ilişkilerin artırılmasının tavsiye edildiği hadislerden örnekler vermektedir. Bu hadisleri mekteb hocalarının bilmediğini veya derslerde dile getirmediğini söylemektedir.

¹¹⁴ Yahya Affî, 'Mekteplerde Ulûm-ı Diniye', Sebîlü'r-reşâd, 1343, sayı 616, c.24, s.280-281.

etmek üzere olduğunu gösteren alametler üstünde durmaktadır. Yeni program çocukları ulûm-ı diniye tahsilinden geri bırakmaktadır. Ulûm-ı diniye, programda ‘Kur’ân ve din dersleri’ ismi ile geçmektedir. Haftalık ders miktarı 2 saat, süresi ise 40 dakika olarak açıklanmakta ve herhangi bir ders kitabı da belirlenmemektedir. Yazar, o dönemdeki bir bakanın sözüne de yer vermektedir. Bakan, ‘ölü zamanlar arasında en çok acıdığım, ulûm-ı diniye uğrunda boşa harcanan saatlerdir...’ demektedir.¹¹⁵

Affî, meşrutiyetin başlarından beri maârif nâzırlığında bulunanların yegane maârif politikalarının ulûm-ı diniye derslerini seneden seneye azaltmak, sonunda ise tamamen kaldırmak olduğunu söylemektedir.

Âlimcan el-İdrisî birincinin devamı olan ikinci makalesinde¹¹⁶ ulûm-ı diniye derslerinin daha sağlıklı verilmesinde, nitelikli öğretmenlerin bulunup getirilmesi ve ders kitaplarının yeniden düzenlenerek hazırlanması gerektiğini sunmaktadır.

Okullarda okutulan din dersi kitaplarının sönük ve ilkel tarzda olduğunu ve hiçbirinin İslâm’ın yüce hakikatlerini ihtiva etmediğini söylemekte ve İslâm’ın gerçeklerini içeren klasik kitapların yazılmasını tavsiye etmektedir.¹¹⁷

Âlimcan el-İdrisî’nin açtığı tartışmaya Sırât-ı Müstakim yazarlarından A. N. de, ‘Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye’nin Usûl-i Tedris ve Telkini’¹¹⁸ başlıklı üç makalesi ile katılmaktadır. İlk yazısında makalenin başlığındaki ‘usûl’ (üslup, metot) kelimesini tarif etmekte ve çeşitlerini açıklamaktadır.

¹¹⁵ Yahya Affî, a.g.m., s.281.

¹¹⁶ Âlimcan el-İdrisî, ‘Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı -2-’, Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 173, s.259-260.

¹¹⁷ Âlimcan el-İdrisî, a.g.m., s.260.

¹¹⁸ A. N., ‘Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye’nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini -1-’, Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 172, s.248-250.

Eğitim ve öğretimde iki üslubun öne çıktığını söylemektedir: Üslub-ı ta'lîfî (tümünden gelim) ve üslub-ı istikrâf (tüme varım)¹¹⁹.

Yazar her öğretmenin, öğrencilerine bildiklerini anlatma ve izah tarzına öğretim metodu demektedir. Bu metotları üç temele indirgemektedir: Takrîf, soru cevap ve karışık metot.

Takrîf usûlünün rüşdiye, sultânî ve dâru'l-fünûnlarda uygun olacağını fakat ilkokullar için uygun olmayacağı kanaatindedir. Bu metot çocukları kayıtsız ve âtıl bir hale getirmektedir. Küçük öğrencilere, bütün melekelerini harekete geçirecek, merak ve araştırma hissini uyandıracak hareketli dersler lazımdır.

Mekteblerin görevi, çocukların dimağlarını kullanılmayacak bir malumat kabı haline getirmek değil, fakat bütün eğitim ve öğretimi bedenî, fikrî ve ahlâkî eğitime yardımcı olacak sağlıklı bir surette yürütmekle sağlam beyinler, hür ve işlevsel fikirler, kuvvetli ve nezih huylar yetiştirmektir.¹²⁰

Yazar, ilm-i hâl öğretiminde sadece takrir usûlünün kullanılmasının zararlı sonuçlar doğuracağı kanaatindedir. Bu üslubun özellikle, îmân öğretiminde gaye olan 'yakîn'i kavratılabilecek bir mahiyette olmadığı kanaatindedir.

Makalede, mekteblerin eğitim ve öğretimde bu üç yöntemden hiçbirini kullanmadığından, bununla birlikte herhangi bir usûlünün de olmadığından yakınılmaktadır. Okullardaki derslerden hepsinin usûlsüz bir şekilde verildiği ve bu derslerden ulûm-ı diniye dersinin en yöntemsizi olduğu söylenilmektedir. 'Ulûhiyet', 'nübüvvet' ve 'meâd' gibi dinin temelini teşkil eden konular

¹¹⁹ Terimler için bkz., Demirel, Özcan, Eğitim Terimleri Sözlüğü, Usem Yayınları, Ankara, 1993, s.94; Öncül, Remzi, Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, M. E. B., İstanbul, 2000, s.1085-1086.

¹²⁰ A. N., 'Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini -2-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 173, s.260-263.

çocuklara bir akîde gibi telkin ve onların manevî ihtiyaçlarını tatmin şeklinde değil, fakat bir anane gibi hikaye ve nakil tarzında verilmektedir. Bu dersleri veren hocalar, ebeveynlerinden aldıkları dînî telkinlerin üzerine ilave bir bilgi koymadan öğrencilerin karşısına geldikleri söylenmektedir.

Ulûm-ı diniye hocaları çocukların sorduğu, ‘Allah nasıldır? Niçin Allah vardır? Gözle görülmeyen var olur mu?’ veya ‘Peygamber ne demektir? Biz niçin peygamber olamıyoruz? Peygamber olmasa, insan aklıyla onun söylediği şeyleri bulamaz mı?’ gibi soruları yöneltmesine müsaade etmemekte ve buna zemin de oluşturmamaktadırlar.

Çocuklarda soyut düşünce henüz gelişmediği için somut düşüncelerden yola çıkılarak îmânî meseleler anlatılabilir. ‘Allah’ kelimesi öğretildikten sonra çocuk, diğer kelimelerde olduğu gibi bu kelimenin de dışarıdaki tezahürünü araştırmaya yönelir. Araştırma, çocuğun aklına konu ile alakalı bir çok soru getirir. Bu noktada devreye giren hoca, kendi kabiliyetini öğrencinin anlayış seviyesine indirerek onun sorularını cevaplar ve görevini yerine getirmiş olur. İşin bu boyutunda hocaya empati yapması tavsiye edilir¹²¹.

Yazar, Allah Teâlâ’nın zâtî ve sübûtî sıfatları, tarifleriyle birlikte ezberletilirse, bir zaman sonra bunların çocuklar tarafından unutulacağını ve sorulduğu zaman hatırlanamayacağını söylemektedir. Bunun yerine çocuklara ‘Cenâb-ı Hakk diri midir? Bizim gibi O da bir yerde oturur mu, görür mü?’ şeklinde sorular yöneltilmesini tavsiye etmektedir. Çocuğun bir an durakladıktan sonra, lafızlardan yararlanarak cevap vermeye başlayacağı kanaatindedir.

Sonuç olarak, îmân öğretiminde tek başına takrir usûlünün kullanılmamasını, bunun yanında anlamaksızın yapılan ezberciliğin de terk

¹²¹ A. N., ‘Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye’nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini -3-’, Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 174, s.277.

edilmesini, yerlerine ise soru cevap metodu ve karışık metodun tercih edilmesini tavsiye etmektedir.

1- Muvazzah Malumât-ı Diniye

İbtidâî mekteplerinde ulûm-ı diniye derslerinde okutulan kitaplardan birisi Muvazzah Malumât-ı Diniye¹²² kitabıdır. Kitabın girişinde yazar, eseri ile ilgili bilgiler vermektedir. Anlatımının gayet açık ve sade bir dille yapıldığını söylemektedir. Kaynak olarak İslâm'ın muteber kitaplarını, rehber olarak yirmi senelik öğretim tecrübesini, maksat olarak ise vatan evladına hizmeti göstermektedir.

Kitaba âdet olduğu üzere besmele, hamdele ve salvele ile başlanmaktadır. İlk konu itikad ve ameldir. Bu bahisler sade, anlaşılır, net ve kısa cümlelerle izah edilmektedir.¹²³

Bir sonraki derste oruç bahsi vardır. Burada bir kimsenin Ramazan ayında, gündüz bir topluluğun içinde alenen yiyip içen kimsenin üli'l-emr olan kişi tarafından katl emri verileceği söylenmektedir.¹²⁴ 'İzahat' başlığı altında konuların ayrıntılarına inilmektedir.

Kitabın diğer konularını şu şekilde sıralanabilir: İtikad ve amel, oruç, orucun farziyeti ve ehemmiyeti, oruç nasıl tutulur? Orucu bozan şeyler, kefareti sıyam, sadaka-i fitr, kurban, oruç nasıl kaza olunur? İtikaf, zekat, zekatın farziyet ve ehemmiyeti, zekatın şartı, zekat-ı nukud, koyun, deve gibi hayvanat için verilecek zekat, hac, haccın farziyet ve ehemmiyeti, ihram, tavaf-ı Kabe-i muazzama, sa'y, vukuf ve efal-i hac, ziyaret-i ravza-i nebevi, siyer-i enbiya-i izamdan: hz. Adem, hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz.

¹²² Muallim Erşed, Muvazzah Malumat-ı Diniye, Matbaa-i Şems, İstanbul, 1333.

¹²³ Muallim Erşed, a.g.e., s.4-5.

¹²⁴ Muallim Erşed, a.g.e., s.8.

Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Musa, Hz. İsa aleyhim ve alâ nebiyyinâ es-salâtü ve's-selâm.

Kitap, 88 sayfadan müteşekkil olup anlatımı sadedir. Konular anlatılırken şekil, şema ve tablo gibi unsurlar kullanılmamıştır. Sunum kısa tutulmuştur.

2- Amelî Malumât-ı Diniye

Burada örneğini vereceğimiz bir diğer kitapta Hafız Nuri'ye ait olan Amelî Malumât-ı Diniye kitabıdır.¹²⁵ Bu eser, ilk mekteblerin birinci sınıfında okutulmaktadır. Bu kitaba da besmele, hamdele ve salvele ile başlanmıştır.

Kitabın konuları ana başlıklarıyla şunlardır: Kelime-i tevhid ve kelime-i şehadet, Hâlik-i Teâlâ, Nebiyyi zî şan, Kurân-ı Kerim, abdest ve namaz, oruç (Ramazan-ı şerif münasebetiyle), hac (kurban bayramı münasebetiyle), zekat.

Kitap 32 sayfadan oluşmaktadır. Kullanılan dil açık, sade ve anlaşılırdır. Konular kısa açıklamalar şeklindedir. Cümleler, çocukların sıkılmayacağı şekilde aralıktır. Bir sayfada en fazla 13 satır bulunmaktadır. Konular anlatılırken seçilen yöntem dikkat çekicidir. Konu başlıkları dört satır uzunluğunda ve büyük rik'a hattıyla koyu bir şekilde yazılmıştır.

Kelime-i tevhid konusunun sunuluşu burada örnek olarak verilebilir. 'Allah' lafzı ilk sayfanın üstünde büyük rik'a hattıyla yazılıdır. Lafza-i celâl ile başlayan birer satırlık cümlelerle konuya şu şekilde giriş yapılmaktadır:

Allah, seni ve beni yoktan yaratmanın ismidir.

Allah, insanları yarattığı gibi hayvanları, dağları, denizleri, ayı ve güneşi de yaratmıştır.

¹²⁵ Hafız Nuri, Amelî Malumat-ı Diniye, Dersaadet, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332.

Allah, yer ile gök ve bunların içinde bulunan bütün şeyleri yaratandır.

Allah, istediğini yaratmakta ve yapmakta serbesttir.

Allah, yarattığı şeylerde kimsenin yardımına muhtaç değildir.¹²⁶

Konu bu şekilde kısa ve tek satırlık cümlelerle bitmektedir. Daha sonra 'vazife' denilen kısım vardır ki burada konu ile alakalı sorular sorulmaktadır. 'Vazife'nin ardından 'mükâleme-i diniye' denilen başka bir bölüm bulunmaktadır. Burada hoca ile öğrenciye ait diyaloglar vardır. Bu diyalog aşağıdaki tarzdadır.

Muallim: Oğlum, biri çıksa da 'Her şey kendiliğinden olur, sen bile kendi kendine dünyaya geldin!' dese inanır mısın?

Öğrenci: Hayır, muallim efendi! Hiçbir şey kendi kendine olur mu? Hepsini bir yaradan, yapan vardır. Allah'ın yarattıklarından herhangi bir şeye baksam onu var eden Var'ı pek çabuk anlıyorum. O'nun birliğine büyüklüğüne inanıyorum. Evvelce böyle düşünmüyordum, efendim.

Şimdi Allah'ın yaptığı ve yarattığı şeyleri başkasının yapamayacağına aklım tamamıyla eriyor. Benim küçük aklımla büyük tasavvur ettiğim şeyler, Cenâb-ı Hakk'ın büyüklüğü yanında hiç kalır. Hele bizlere Allah'ın vergisi olan hesaba gelmez şeyleri düşünüyorum da O'nu her şeyden ve herkesten ziyade seviyorum.

Muallim: Aferin oğlum! Peki Cenâb-ı Hakk da seni seviyor mu, acaba?

Öğrenci: Seviyor, efendim! Çünkü biz müslümanlar O'nun istediği şeyleri daima yapıyor ve istemediği şeyleri yapmıyoruz. Onun için Cenâb-ı Hakk'ın bizi sevdiğine hiç şüphe etmiyorum, efendim!¹²⁷

¹²⁶ Hafız Nuri, a.g.e., s.4.

Sayfanın sonunda öğretmenlere çocukların bilgilerini artırmak için bu gibi diyalogların yapılması tavsiye edilmektedir.

Kitabın diğer konuları da bu işlenmektedir. Kitapta dikkati çeken bir nokta da resimlere yer verilmesidir.¹²⁸

¹²⁷ Hafız Nuri, a.g.e., s.8-9.

¹²⁸ Hafız Nuri, a.g.e., s.12-13.

B- MALUMÂT-I MEDENİYE VE AHLÂKİYE

KİTAPLARI

Ahlâk ve malumat-ı medeniye dersleri düzenlenirken ve uygulanırken şu hususlar göz önünde bulundurulacak: Bütün derslerde olduğu gibi bu derste de aslî ihtiyaçlar gözetilecek ve Osmanlıların ahlâken ne tür eksiklikleri olduğu tesbit edilecek. Öğretmenlere teslim edilen kız ve erkek çocukların insan hakları yönünden ihtiyaçları belirlenecek. Öğrencilere ne gibi inanç ve düşünce verileceği kararlaştırılacak.¹²⁹

Ahlâk, hesap ve coğrafya dersleri gibi bir iki saate sığabilen ve sınırlı tesirleri olan bir ders değil, fakat hayatın her anına, bütün davranış ve hareketlere şâmil etkenlerden sayılmalıdır. Bunun için ahlâk dersi veren kişi kadar tarih, coğrafya ve Türkçe hocaları vaziyetleri, sözleri ve kıyafetleriyle örnek olurlar. Böyle bir etki altında öğrenciler öğretmenlerini taklit edeceklerdir.

İlkokul çağındaki çocuklar geleceği düşünememekte, içinde buldukları şartların gereğince ve keyfi isteklerine göre hareket etmektedirler. İlk dönemde verilen terbiye, geleceğe hazırlanma ve bir işi gerçekleştirmeden önce değerlendirip sonucu tahmin edebilme kabiliyetini vermemektedir. Bu terbiye, kaygısız, yarına karşı ilgisiz, kendi menfaatlerini düşünemeyen bir nesil yetiştirmektedir. Bu terbiye, ‘Türk’ün aklı sonradan gelir’ dedirtmektedir. Öğretmenler, böyle bir eğitim anlayışını değiştirmek zorundadır.¹³⁰

¹²⁹ Muallim Cevdet, ‘Mekâtib-i İbtidâiye Ahlâk ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında’, Tedrisât Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, sene 4, c.4, numara 25, s.280.

¹³⁰ Muallim Cevdet, a.g.e., s.285.

1- Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye

İbtidâî mekteplerinde Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye derslerinde okutulan kitaplardan birisi, Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye¹³¹ isimli kitaptır.

Yazar, kitaba girişte ‘Ricâ-yı mahsus’ başlığı altında bir takım isteklerde bulunmaktadır. Daha önce yazdığı, Malumât-ı Medeniye isimli kitabını, çocukların masum kalplerine, vatan ve millet muhabbetlerini doldurmak arzusu ile kaleme aldığını belirtiyor.

Yazar ricayı mahsusta ezber yerine muhakemeyi ön planda tutmaktadır.¹³² Dönemin hocalarının kendilerine iletiği halde eğitimde muhakemeye yer vermediklerinden yakınmaktadır. Ona göre ezber ile anlamak taban tabana zıttır. Hocalar çocuklara iyi bir tahsil ve terbiye vermek isterlerse ki bunların aslî vazifeleridir, çocukların fikir ve muhakemelerini açmağa çalışmalıdır. Dr. Hâzık, medeniyetin güneşinin parladığı diye nitelediği Avrupa ve Amerika memleketlerindeki eğitim usulünün de ezbercilik değil anlamak olduğunu söylüyor. Merkezî tefekkür ve muhakemeyi hakikat olarak sunuyor.

Yazara göre icat, ihtira’, tekemmül, hamiyet, vicdan, vatan perverlik, fedakarlık, teşebbüs, cesaret, sebat, şecaat, gibi insanın bütün istidat ve kabiliyetleri, insanlığın bütün hassa ve meziyetleri, bütün şart ve rükünleri hep merkezî tefekkür ve muhakemenin mahsulüdür.¹³³

Ahlâk kısmı, on üç dersten müteşekkildir

Birinci dersin başlığı aile. Konuya ‘çocuklar’ hitabıyla giriş yapılmaktadır. Çocuğun ana babadan meydana geldiğini ve onların tarafından yetiştirildiği söylenir. Bir evde bacı, kardeş, amca, hala beraber oturur ve

¹³¹ Doktor Hazik, Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, Jirayir Keteon Matbaası, İstanbul, 1325.

¹³² Doktor Hazik, a.g.e., s.4.

¹³³ Doktor Hazik, a.g.e., s.5.

bunların her birinin belli bir görevi ve sorumlulukları vardır. Sorumluluklarını yerine getirmeyenler büyükler tarafından tektir edilir.

İkinci derste de ailenin alt kısmı konu edilmiştir.¹³⁴ Burada aile içindeki nizamla değiniliyor. Yemek vaktinde herkesin sofrada olması, akşam eve herkesin belirlenen vakitte gelmesi gibi kurallara uyulmasının zorunlu olduğu söyleniyor. Burada kanunun ve nizamın önemine vurgu yapılmaktadır. Çocuklara hitaben ‘Görüyor musunuz bir evde bile herkesin uymaya zorunlu olduğu bir kanun var!’ deniliyor. Bu kanuna uymak herkesin genel vazifesidir, deniliyor.

Hak ve hürriyet ikinci dersin başka bir vurgusudur. Hak kimsenin karışamayacağı şeydir, hürriyet ise hakkı istediği gibi kullanmaktır. Basit bir örnekle bu iki husus çocuklara anlatılmaktadır.¹³⁵

Üçüncü dersin konusu komşu, mahalle, köy, şehirdir. Buraların da bir kanuna ihtiyacı vardır. Yaşayanlar bu kanuna uymak zorundadırlar. Herkesin birbirine karşı ayrı ayrı vazifeleri vardır. Çocukların en mühim vazifeleri iyi işleri yapmak kötü işleri yapmamaktır.

Dördüncü derste vatan millet bahsi vardır. Çocuklara kendi köyleri ve şehirleri ile diğer köy ve şehirler arasında hiçbir fark olmadığı söyleniyor. Diğer şehirler de bir kanuna uyacaktır. Yalnız bir milletin hükmü altında bulunan memleketlerin topraklarının hepsine vatan denir. Bu vatanda sakin olan insanların hepsine millet denir. Bu millet ise Osmanlı milletidir. Bu da Osmanlı kanun ve nizamlarına uyan Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar vs. kavimlerden ibarettir. Din ve mezhep ayrılıkları fark etmez.

¹³⁴ Doktor Hazik, a.g.e., s.7.

¹³⁵ Doktor Hazik, a.g.e., s.8.

Osmanlılık birleştirici faktördür. Bütün bu Osmanlılar birbirinin ve vatanın saadet ve terakkîsi için çalışırlar.¹³⁶

Beşinci ders vatan ve milleti sevmekten, onlar için yüksek fikirlerden emeller beslemekten bahsediyor. Vatan eve, millet ise ev halkına benzetiliyor. Bu topraklarda yaşayan herkes, vatanın saadeti ve terakkîsi için elinden geleni yapmağa mecburdur. Onun menfaati için, yapılması gerekeni yapmamak kabahat sayılıyor ve vicdana karşı sorumlu oluyor. Vicdan ise insandaki iyi ile kötüyü birbirinden ayıran ve onu iyilik cihetine götüren bir özelliktir.

Dünya, insanlar ve insanlık altıncı dersin konusunu oluşturuyor. Vatan dünyanın bir parçasıdır. O halde dünya umûmî bir vatandır. Millet te insanlığın bir cüzü olduğundan insanlıkta umûmî bir millettir, çıkarımı yapıyor. Bundan sonra çocukların ağzından şu soruyu yöneltiyor yazar: Neden bütün insanlar birleşip bir millet oluşturmuyorlar? Böyle bir durumun mümkün olmasını ilim, fen, medeniyetin terakkîsi sayesinde ileride olacağını söylüyor. Lakin insanlar arasındaki din, millet, dil ihtilafından dolayı şu an için olmayacağı görüşünde.¹³⁷

Din ihtilafının bugün için çoğu milletten kalktığını, insanları birbirine bağlayan şeyin din değil menfaat ve ihtiyaç olduğunu söylüyor.

Milliyet ihtilafının, adet ve tabiat bakımından milletlerin birbirine benzemediğinden dolayı henüz kalkmadığını söylüyor. İlim ve fenne burada da vurgu yapıyor yazar. Bu iki unsuru meselelerin çözümünde ön planda tutuyor. Umûmî bir millet oluşması için milletleri memnun edecek bir çok menfaatin olması gerektiğini söylüyor.

Yazar dil ihtilafının diğer iki ihtilafтан daha kuvvetli olduğu görüşünde.

¹³⁶ Doktor Hazik, a.g.e., s.11.

¹³⁷ Doktor Hazik, a.g.e., s.15.

Terakkî yolunda çok adım atan milletler insanlığa o kadar yaklaşırlar.

Bu derste ilme, fenne ve terakkîye vurgu yapılmaktadır.

Yedinci ders teşebbüs ve fedakarlıktır. İnsan kendisi vatanı ve milletinin menfaati ve saadeti için daima teşebbüs ve fedakarlık yapmalıdır. Kişilerin kendi ayakları üzerinde durması gerektiğini ticaret, ziraat ve sanatla meşgul olunmasını, memurluğa tenezzül edilmemesini söylüyor. Burada yazar, memurluğun insanı atalete ve tembelliğe yönelttiğini ve üretime herhangi bir katkı sağlamadığını düşünmektedir. Bunun için memurluk işine hoş bakmamaktadır. O dönemde memurlar tembellikleri ile alay konusu olmuşlardır. Teşebbüs ve fedakarlıkta doğruluk ve iyi niyet ön planda olmalıdır. Ticaretin de hile yapan cezasını hem kanunen hem de vicdanen çeker.

Burada vicdan ön plandadır. Çocuklar vicdanlarına ve topluma karşı sorumlu tutulmaktadır.

İyi niyet, doğruluk, fedakarlık, teşebbüs en büyük rehberdir deniliyor.

Sekizinci derste mutlâkî, meşrutî, cumhurî idare şekilleri anlatılıyor. İdare i Mutlaka tanımı yapılırken yeriliyor, çağ dışı kabul ediliyor. Meşrutî idare övülüyor ve medeniyet seviyesine ulaşan milletlerin idare şekli olarak vasıflandırılıyor. Cumhurî idare de meşrutî idare ile benzer kabul ediliyor.¹³⁸

Meşrutî inkılabın tarihçesi dokuzuncu, onuncu , on birinci ve on ikinci derste anlatılmaktadır.

Ders, Osman Bey'den başlayarak anlatılmaya başlanmış. Kanunî'ye gelinceye kadar mutlakîyet yönetiminin bir nevi meşrutî sayılabileceğini söylüyor yazar. Kanunî'den sonra hükümdarlarda ve çevresinde bir

¹³⁸ Doktor Hazik, a.g.e., s.19.

bozulmanın olduğu ve üçyüz sene sürerek padişah üçüncü Selim'e kadar geldiğini belirtiyor. Üçüncü Selim meşrutî idareye geçilmesi taraftarı idi. Lakin buna teşebbüs ettiğinde şehit edilmiştir. Bundan sonra başa gelen padişah Sultan Mahmut'u cesur ve adil olarak niteler. Sultan Mahmut meşrutî idare sistemine geçişte büyük adımlar atmıştır. Daha sonra gelen Sultan Abdülaziz ve Sultan ikinci Abdülhamit'i zalim olarak nitelemektedir. Onları milletin başına gelebilecek en büyük bela olarak görmüştür. Sultan ikinci Abdülhamit'in tahta meşrutiyet sistemini ilan ve o sistem üzere devletin yönetim şeklini devam ettirmeğe geldiği halde meşrutiyeti ilan etmesine rağmen devamını getirmediği için eleştirmektedir. Yazarın Sultan ikinci Abdülhamit'i eleştirileri hakaret mesabesinde.

Bir sistemden diğerine geçişin kolay olmadığını pek çok canlar vererek topla, tüfekte, kılıçla olduğunu söylüyor.

Kitabın son bölümü olan onüçüncü bölümünde meşrutî idarenin getirdiği haklar anlatılmaktadır. Hürriyet, eşitlik ve adalet bu idare tarzının en önemli haklarından sayılmaktadır.

2- İbtidâilere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye

Malumat-ı ahlâkiye ve medeniye kitaplarından bir örnek de Ali Rıza'ya ait olan, umûm mekâtib-i ibtidâiye üçüncü sınıflarda Malumat-ı Ahlâkiye ve Medeniye gösterilebilir¹³⁹. Kitap otuz bir dersten oluşmaktadır. Ahlâka, görgü kurallarına, idare ile ilgili meselelere kadar değişik konular kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Birinci derste ahlâk konusu işlenmektedir. Ahlâkın tanımı çok sade, kısa ve anlaşılır bir şekilde yapılıyor. Kitabın hitap ettiği kesim dokuz yaş civarındaki çocuklardır. Yapılması ve yapılmaması gereken şeyler basit örneklerle anlatılıyor.

¹³⁹ Ali Rıza, Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, Dersaadet, Nefaset Matbaası, 1331.

Dersler gerek görüldüğünde bölümlere ayrılmış. Her bölüm veya ders sonrası anlatılan kısımlardan sorular yöneltiyor.

Ahlâkın tanımı şu şekilde yapılmaktadır: bize yapılacak şeylerle yapılmaması lazım gelen şeyleri ve iyi işlerle kötü işleri öğreten bir ilimdir.¹⁴⁰

İyi işler ve iyi şeyler kişinin kendisine ve başkasına faydalı olanlar ve kişiyi ve başkalarını mutlu edenler olarak tarif edilmektedir.(s.3)

Ahlak konusu dini bilgiler öğreten bir derste değil de konunun içinde insan ilişkileri, ahlâk ile ilgili konular, temizlik, çocuğun anne babasına karşı vazifeleri, devlet idare şekilleri, vergiler vs. bilgileri içeren ‘malumât-ı ahlâkiye ve medeniye’ başlığı altında toplanmış bir derste ele alınmıştır

Ahlâk bir hekim gibidir. Ahlâkın dediğini dinlemek hekimin sözünü tutmaya benzetilmektedir.¹⁴¹ Ahlâka itaat etmek gerektiği söylenmekte, bu sayede maddi manevi belalardan uzak kalınacağı vurgulanmaktadır.¹⁴²

Gerçekten bahtiyar olmanın başkaları için yaşamak başkalarına yardım etmekle olacağı söylenmektedir. Basit bir örnekle birisinin evi yanarsa ona yardım etmeliyiz ki bizim evimiz yandığında da o bize yardımda bulunsun. Burada yazar daha çok faydacı bir ahlâk anlayışı üzerinde durmaktadır. Bir insan birisine yardımda bulunacaksa bu ileride kendisine fayda sağlayacağı için değil de Allah rızası için yapılması gerekmektedir.

Sayfa yedide birbirine yardımcı olmak ile alakalı bir hikaye anlatılmıştır.

¹⁴⁰ Ali Rıza, a.g.e., s.3.

¹⁴¹ Ali Rıza, a.g.e., s.4.

¹⁴² Ali Rıza, a.g.e., s.5.

Ahlâk bahsi anlatılırken dinden hiçbir şekilde söz edilmemiştir. Ahlâk ile ilgili ayet ve hadislere yer verilmemiş, İslâm ahlâkına değinilmemiştir. İslâm sözcük olarak dahi ahlâk bahsinde geçmemiştir.

Üçüncü derste temizlik konusu işlenmiştir. Bu derste de yine dinî bir vurgu yapılmamıştır. Temiz olmayı ve sıhhatli kalmayı bize ahlâkın öğrettiği söylenmiştir.¹⁴³

Dördüncü derste “Hıfzısıhha” maddesi ele alınıyor. Hıfzısıhha, kuvvetli olmak usulünü öğreten ilimdir, şeklinde tanımlanıyor. Bu bahiste deniliyor ki hıfzısıhha iki şeyi tavsiye ediyor: Biri itidal, diğeri de idman. İtidal de ahlâkın en mühim kaidelerindendir, denilir.

Beşinci ve altıncı derslerde hıfzısıhha başlığı altında içecekler üzerinde durulmuştur. Burada dikkati çeken nokta alkollü içeceklerin zararları üzerinde durulmuş ve bu zararları sebebiyle içilmemesi sonucu çıkarılmıştır. Alkolün dini hükmü, haram oluşu hiçbir şekilde mevzu bahis edilmemiştir.¹⁴⁴

Yedinci derste tahsil-i ilimdir. Bu derste deniliyor ki mektebe giden insan hayatta bunun yararını görür. Tahsilin gayesi de iyi vatandaş olmak diye özetlenir.

Sekizinci dersin konusu cesaret ve metanet. Faydalı bir insanın cesur ve metin olduğu söyleniyor. Birkaç örnekle bu iki bahis açıklanıyor. Bu bahse işleniş esnasında dini bir atıfta bulunulmuyor.

Dokuz ve onuncu derslerde ana babaya itaati ve onlara karşı çocuğun vazifelerini ne olduğu işlenmektedir. Çocuğun onları sevmesi gerektiği ve onları üzmemesi gerektiği, isteklerine anında cevap verilmesinin zorunluluğu üzerinde durulmaktadır. Ebeveynine bakmayan evlatlar ahlaksız olarak

¹⁴³ Ali Rıza, a.g.e., s.8.

¹⁴⁴ Ali Rıza, a.g.e., s.12-13.

nitelenmektedir. Onlara yardım edenler ise iyi evlat olarak vasıflanmıştır. Bu derslerde konu ile direk alakalı ayet ve hadisler olmasına karşın kullanılmaması dikkat çekicidir. Konu anlatılırken deniliyor ki, şöyle yapan evlat iyidir. Ama neye göre iyidir kime göre iyidir o belirtilmiyor.¹⁴⁵

On birinci derste çocuğun kız ve erkek kardeşlerine karşı vazifeleri anlatılıyor.

Bir sonraki derste hocalara karşı itaatkar ve hürmetkar davranılması söyleniyor.

On üç on dört ve on beşinci derslerde arkadaşlara ve insanlara karşı vazifeler üzerinde duruluyor.

Yalancılığın konusunu oluşturduğu on altıncı derste konunun dini hükmü üzerinde hiç durulmuyor. Yalan söyleyeni insanların sevmeyeceği söyleniyor. Ama yalanın, dinen günah ve haram olduğuna değinilmiyor.

On yedinci ders istikametinin ne olduğundan ve hayırsızlığın çeşitlerinden bahsediliyor.

Çalışmanın konusunu oluşturduğu on sekizinci derste başkalarına faydalı olmak için sa'y ü gayret sarf edilmesi gerektiği söyleniyor. Tembellik ayıptır, çalışmak ise fazilettir.

On dokuzuncu dersin konusu kardeşlik vazifeleridir. Kardeşlik vazifelerinin ilki nezakettir. Nezaket, karşındakine kibar davranışlarda bulunmaktır. Gerek sözle gerek hareketle diğer insanların hoşuna gidecek şeyler yapmaktır. Nezaket olmazsa insanlar bir arada yaşayamazlar ve mutlu olamazlar.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Ali Rıza, a.g.e., s.18-20.

¹⁴⁶ Ali Rıza, a.g.e., s.31.

Kardeşlik vazifelerinden fedakarlık yirminci derstedir. Başkaları için de kendi hayatını esirgememek büyüklüktür, fedakarlıktır. Vatani, hürriyet adaleti için ölen ve eza çeken fedakardır. İnsan, beni nevini (hem cinsini) mutlu etmek için bütün ömrünü ilme hasrederse bu da fedakarlıktır.

Hasta ebeveynine bakmak, diğer insanların mutluluğu için bedbaht olmayı kabul etmek de fedakarlıktır.

Yirmi birinci dersle birlikte kitabın ahlak ile ilgili bahisleri son buluyor ve içeriğinde devlet, millet, vergiler, askeriye, maârif gibi konuların bulunduğu medenî malumat bölümüne geçiliyor.

Yirmi birinci derste, “Memâlik-i Osmaniye” başlığı altında vatan, millet ve Osmanlı kavramları üzerinde durulmaktadır. Vatandan kasıt Rumeli yani Avrupa-yı Osmanî, Anadolu yani Asya-yı Osmanî, Arabistan ve Afrika-yı Osmanî kıtalarında hudutla ayrılmış olan memleketlerden birinde doğmak ve orada oturmaktır.¹⁴⁷

Osmanlı milletinden kasıt, Osmanlı memleketlerinde yaşayan, çeşitli cins ve mezhepten Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar ve sair den oluşan otuz milyon kadar Akvâm-ı Osmaniye'nin hepsinin bir sancak altında bir aile teşkil ettikleri; aralarında kardeşlik, eşitlik bulunduğu ve cümlesinin de vatanın menfaatine, selametine elbirliği ile çalıştıkları, hükümete ve bir kanuna tâbi olduklarıdır. Böyle büyük bir cemiyet teşkil eden halk da bir “millet”tir.

Millet tanımına bakıldığında Osmanlı devletini oluşturan Rum, Ermeni, Arap, Arnavut v.s Osmanlılık çatısı altında toplanmıştır.

Osmanlılık fikri Tazimattan, özellikle 1860'lardan sonra hükümetin gündemine girmiştir. Devrin siyasi kargaşası içinde Osmanlı toplumlarını tek

¹⁴⁷ Ali Rıza, a.g.e., s.34.

çatı altında toplamak için ‘Osmanlılık’ fikri maârifte de yansımıştır. II.Abdülhamit tahta çıktığı zaman Osmanlı devletinde, “Osmanlılık” ilkesini egemen kılmak istediği ve “bilâ tefrik-i ırk ve din” bir millet kurma yolunda “Tanzimat” adamlarının giriştikleri çabayı devam ettirmek niyetinde olduğu, ilham ettiği “üssü inkılap’tan ve izlediği hiçbir milleti gücendirmeme” politikasından anlaşılır olduğunu Şerif Mardin belirtmektedir.¹⁴⁸

Osmanlılık politikası eğitim ve öğretimde de müfredata girmiş ve ders kitapları da bu politika doğrultusunda şekillendirilmiştir. Osmanlı Devletinde bütün Müslim ve gayri Müslim tebâ ilk öğretimde Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin, 6. maddesine göre aynı dersleri görmek zorunda idi.

Yirmi birinci dersin sonunda padişahın bütün Osmanlıların hükümdarı bütün Müslümanların halifesi olduğu söyleniyor. Halifenin Hazreti Peygamberin vekili demek olduğu şeklinde tanımlanıyor. Bundan daha fazla açıklama yapılmıyor.

Yirmi ikinci dersin konusu hükümettir. Hükümetin ne demek olduğu ve hükümet şekilleri ve devletin önceki ve sonraki hükümet şekli açıklanmaktadır.¹⁴⁹

Devletin hükümet-i meşrûta ile yönetildiği ve meşrûtiyetle birlikte gelen kânûn-u esâsinin insanlara önceki istibdat yönetiminden mahrum kalınan hürriyet, eşitlik, adalet ve uhuvvet haklarını verdiği söyleniyor.

Vatan ve millet kavramları üzerinde de durulmaktadır.

Kânûn-ı esâsinin bahsettiği yukarıdaki dört hak tanımlanmaktadır. Hürriyet, herkesin kanuna ve akla muvafık olan şeyleri yapabilmesi demektir. Adalet, her işi kimsenin hakkı kimseye geçmeyecek şekilde yapmaktır.

¹⁴⁸ Mardin, Şerif, Jön Türkleri Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul, s.72.

¹⁴⁹ Ali Rıza, a.g.e., s.32.

Adaletin mahkemelerce sağlanacağı, şeriat-ı İslamiye'ye ait nikah, miras, nafaka gibi işlere 'mehâkim-i şer' iye'lerin bakacağı söyleniyor.

Yirmi üçüncü derste idare heyeti açıklanıyor. Meclis-i ayan ve meclis-i mebusan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki meclise 'kuvve-i teşriye' denir ki kanun yapmakla görevlidir. Kanunları yürürlüğe koyan kuvvete de 'kuvve-i icraiye' denir.¹⁵⁰

Yukarıda geçen 'teşriye' kelimsinin kökü 'şeriat'tır.

Yirmi dördüncü ders intihaba yani seçime ayrılmış. Memlekette seçim işlerinin ne zaman, nasıl, hangi şartlarda yapılacağı ile ilgili bilgiler verilmektedir.

Bu dersin son paragrafında 'daha ziyade rey'e malik olmak' cümlesinde kullanılan 'malik', Allah'ın isimlerindedir.¹⁵¹

Yirmi beşinci derste kuvve-i teşriyeden bahseder.¹⁵² Kuvve-i teşriye meclis-i ayan ve meclis-i mebusandır. Bunlar kanun ve layiha hazırlar ve çıkarırlar.

Kuvve-i icraiye de yirmi altıncı derste işlenmektedir. Sadrazam ve şeyhülislam padişah tarafından seçilmektedir. Diğer nazırları ise sadrazam seçer.

Şeyhülislam bütün ulemanın reisi olup şeriat-ı İslâmiyeye ait olan işlerin merciidir. Bulunduğu daireye 'bâb-ı meşihat' denir. Bütün şerî hakimler ve nâibler bu daireden seçilir ve tayin olunur.

¹⁵⁰ Ali Rıza, a.g.e., s.43.

¹⁵¹ Ali Rıza, a.g.e., s.46.

¹⁵² Ali Rıza, a.g.e., s.46.

Yirmi yedinci derste Osmanlı devletinin idare teşkilatı anlatılmaktadır. Devlet idare cihetiyle vilayetlere, vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere ayrılmıştır.

Vergiler de yirmi sekizinci dersin konusunu oluşturmaktadır.

Yirmi dokuzuncu dersin konusu askerî hizmetlerdir. Askerliğin muazzez ve âlî bir vazife olduğu söyleniyor. Başkalarının haklarına taarruz eden kimseleri ‘tedip’ edeceği söyleniyor. Askerlik mukaddes bir vazifedir deniliyor.

Otuzuncu derste ‘maarif-i umumî’ye ayrılmıştır. Cahil kalmamak ve esir olmamak için tahsil-i maarif şarttır. Maarif hükümetin vazifesidir.

Otuz birinci derste de belediyeler ve meclis idareleri hakkındadır.

C- DİĞER DERS KİTAPLARI

Bu kısımda, ilk mekteplerde okutulan diğer derslerin kitaplarından örnekler verilmektedir.

Malumât-ı Fenniye, ‘sıhhî ve zirâî’¹⁵³

Malumât-ı fenniye kitabı aylardan, mevsimlerden, hayvanlardan, bitkilerden, insan vücudundan ve sairden bahsetmektedir. Konular numaralı başlıklar halinde verilmiştir. Konuların sonunda o konu ile alakalı sorular yöneltilmiş. Bölümlerin sonunda izah başlığı altında açıklamalar veriliyor. Bazı bölümlerde de o konu ile alakalı nasihatlere yer veriliyor.

Malumat-ı fenniye kitabı elli bölümden oluşmaktadır. Kitabın başlığından içeriğinde fen ile ilgili bilgilerin olduğunu söyleyebiliriz. Konular belli başlıklar altında toplanarak verilmemiştir. Münderecata baktığımızda genel anlamda zamandan, aylar, haftalardan; evlerle onların yapımı, temizliğinden; yiyecek, içeceklerden; madenlerden; hava, su, rüzgardan; matbaa, şimendifer, telgraftan; gemilerden bahsedilmektedir. Konuların sıralamasında her hangi bir uyumdan söz edemeyiz. Tabiattan sonra evlere, tuzdan sonra havaya, ışıktan sonra matbaa konusuna geçilmektedir.

Yazarın anlatımı yalındır. Konuları anlatırken bazen ‘çocuklar!’ hitabıyla bazen o konunun tanımıyla bazen de soru ile giriş yapar. Konuların bir kısmında nasihat bölümleri vardır. Burada çocukların yapmaması gereken şeyleri veya dikkat etmeleri lazım gelen noktalar anlatılmaktadır. Kitapta kullanılan dil sadedir. Halkın konuştuğu Türkçe tercih edilmiştir. Arapça ve

¹⁵³ Doktor Hazik, Malumât-ı Fenniye ‘Sıhhî ve Zirâî’, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1329.

Farsça terkipler görülmektedir. Dildeki sadelik dönemin yönetiminin politikaları doğrultusunda olduğu muhtemeldir.

Kitabın geneline baktığımızda din mefhumuna dört kelime haricinde konu olarak veya içerik olarak rastlayamayız. Kitapta dini çağrıştıran dört kelimeye rastlarız. Günler anlatılırken Cuma gününden ‘mübarek gün’ diye bahsedilir. Neden mübarek olduğu veya o günün Müslümanlar için ne gibi bir anlam ifade ettiğine değinilmiyor. Konu içinde Cuma gününün mübarekliğinden ve o günde mekteplerin kapalı olması hasebiyle çocukların dinlenmesi gerektiği üzerinde durulur.¹⁵⁴

On birinci bölümde gıdaların şükürünü eda etmekten bahsediliyor. İfadenin çağrıştırdığı anlam her şeyin yaratıcısı ve vereni Allah’a söz ve fiil ile verdiği nimetlerden dolayı karşılıklı bulunmaktır. Metinde ise tabiatın verdiği gıdaların şükürünü eda için çocuklara çok çalışmaları ve tabiatın her şeyinden istifade etmeleri söyleniyor. Buradaki anlama bakıldığında şükranın merciinin değiştiğini görüyoruz.¹⁵⁵

On altıncı bölümde hıfzı sıhhaya dair verilen nasihatlerden beşincisinde daima temizliğe dikkat edilmesi ve abdestin soğuk su ile alınması tavsiye ediliyor. Bunun haricinde abdest ile ilgili başka bir konuya temas edilmiyor.¹⁵⁶

Son olarak konusunu havanın oluşturduğu otuz dokuzuncu bölümde bereket kelimesinin kullanıldığını görüyoruz.¹⁵⁷

Kitapta dikkati çeken bir nokta içecekler bölümlünde su, süt, çay ve kahveden sonra rakı, şarap ve bira zikrediliyor. Çocuklara bu üç alkollü

¹⁵⁴ Doktor Hazik, a.g.e., s.6.

¹⁵⁵ Doktor Hazik, a.g.e., s.23.

¹⁵⁶ Doktor Hazik, a.g.e., s.35.

¹⁵⁷ Doktor Hazik, a.g.e., s.87.

içeceğın insanı sarhoş ettiğinden dolayı içilmemesi gerektiğı söyleniyor. Sarhoşluk veren üç içeceğın haram ve günah oluşuna hiç değinilmiyor. Bağ bozumu adlı bölümde üzümün faydalarından bahsedilirken ondan rakı ve şarap yapıldığını söyleniyor bunların haramlığından bahsedilmiyor.¹⁵⁸

Birinci bölüm ayların isimlerini ve kaç gün oldukları, ikinci bölüm haftanın isimlerini ve üçüncü bölüm de mevsimleri anlatmaktadır. Bu bölümde Arabî sene ile Rumî sene arasındaki farkı ve neden Rumî senenin tercih edildiğı anlatılıyor. Burada dikkati çeken bir nokta Hicrî senenin Arabî sene olarak adlandırılmasıdır.¹⁵⁹

İkinci bölümde günlerin isimleri sayılmaktadır. Cuma gününden mübarek bir gün olarak bahsedilmektedir. Bu günde mektepler âzâdedir. Çocuklar cuma günü ailelerinin yanında güzel vakit geçirmelidir. Bu günde ayrıca gezinip eğlenmenin gerektiğı söyleniyor. Burada bir ihtarda bulunuluyor; çocuklar vakitlerini boş ve beyhude geçirmemelidir, deniliyor.

Üçüncü bölümde mevsimlerin isimleri ve o mevsimlerin özellikleri açıklanıyor. Bu bölümün sonunda yazar ‘Dört mevsimden hangisi iyidir?’ sorusunu yöneltiyor. Cevabında hepsinin iyi olduğunu eğer her mevsimin bahar olması durumunda o mevsimin kıymetinin bilinemeyeceğini söylüyor. Buna göre insanın her şeyden zevk ve ibret alması gerektiğini söylüyor.

Dördüncü bölümde tabiatın tanımı yapılıyor. Dünyada ne varsa hepsi tabiattır, deniliyor. Bu konun geçtiğı sayfa üzerindeki sayfa üzerindeki kedi, taş ve ağaç resminden hareketle bütün bunların tabiatı oluşturduğı söyleniyor. Burada tabiatın ön planda olduğunu görüyoruz.

¹⁵⁸ Doktor Hazik, a.g.e., s.50.

¹⁵⁹ Doktor Hazik, a.g.e., s.3.

Beşinci bölümden dokuzuncu bölüme kadar evlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Onların bölümleri, nasıl yapıldığı, ısınmasının ve aydınlatılmasının nasıl olduğu ve temizliğinin ne şekilde yapıldığı anlatılır.

Onuncu bölüm elbiselerden ve onların nelerden yapıldığı üzerinde durulur. Burada ipek kumaştan da elbise yapılacağı söylenir. İpeğin dinî hükmünden bahsedilmez.

Onbirinci bölümün konusu gıdalardır. Her türlü gıdaların tabiatın tedarik edildiği vurgusu yapılmaktadır. Bütün gıdaların tabiatın verdiği söyleniyor ve bunların şükrünü eda için (ifade aynen bu şekilde geçiyor) çocuklara çok çalışmaları ve tabiatın her şeyinden istifade etmeleri, vatan ve millet için işe yarar adamlar olmaları lazım geldiği üzerinde duruluyor.¹⁶⁰

Vatan ve millet kavramlarına bu derste de vurgu yapıldığını görüyoruz. Faydalı ve yaralı olmanın da üzerinde duruluyor.

Onikinci bölümde içeceklerden bahsedilir. Burada su, süt, çay ve kahvenin yanında şarap, rakı ve biradan da söz ediliyor. Saydığımız son üç alkollü içeceğin insanı sarhoş ettiği için içilmemesi gerektiği söyleniyor. Dinî hükmü ve haramiyetine hiç değinilmiyor.¹⁶¹

Onüçüncü ve ondördüncü bölümlerde vücudun iç ve dış organları anlatılmaktadır. Onbeşinci bölümde de beş duyu organı konusu vardır.

Bazı bölümlerin sonuna yapılması ve yapılmaması gereken şeylerin tavsiye edildiği nasihat kısımları vardır.

Yiyecekler bölümünde bunları tabiatın verdiği söylendiği halde vücuttaki azaları ve duyu organlarının nereden geldiği mevzu bahis edilmemiştir.

¹⁶⁰ Doktor Hazik, a.g.e., s.20.

¹⁶¹ Doktor Hazik, a.g.e., s.24.

Onaltıncı ve onyedinci bölümlerde hıfzı sıhhaya dair nasihatler ve diğer bazı nasihatler başlığı altında toplam onyedinci adet nasihat verilmektedir. Burada dikkati çeken hıfzı sıhhaya dair nasihatler başlığı altındaki bölümün beşinci maddesinde temizliğe dikkat edilmesi ve abdestin soğuk su ile alınması tavsiye ediliyor. Kitabın bu bölümüne kadar dinî bir atıfta bulunulmuyor veya konuya (Cuma gününden mübarek diye bahsedilmesi haricinde) değinilmiyor.¹⁶²

Onsekizinci ve ondokuzuncu bölümler ağaçlar, çiçekler ve meyvelerinden bahsetmektedir. Bu bitkilerin kısımlarını ve nasıl yetişip ayakta kaldıklarını anlatıyor.

Yirminci bölümde buğdayın nasıl yapıldığından, yirmi birinci bölümde de bu buğdayın un olmadan önceki aşamalarından söz ediliyor. Bu bölümde dikkat çeken nokta çiftçilerin beğenilmediğinden yakınılmaktadır. Şehirlilerin köylüleri hakir gördüğünü, köylülerin şehirlilerden daha fazla namuslu, haysiyetli ve fedakar olduğunu söylüyor.

Ekmeğin ve unun nasıl yapıldığı yirmi ikinci ve yirmi üçüncü bölümün konusunu teşkil ediyor.

Yirmi dördüncü bölümde bağ bozumu bahsi anlatılırken üzümünden yapılan içecekler, tatlılar anlatılıyor. Burada üzümünden rakı ve şarabın da yapılabileceği söylenirken bu sarhoşluk verici içeceklerin dinî hükmüne değinilmiyor.¹⁶³

Yirmi beşinci bölümde meyve ağaçları vardır.

Yirmi altıncı bölümde de büyükbaş ve sürü hayvanları vardır.

¹⁶² Doktor Hazik, a.g.e., s.34-36.

¹⁶³ Doktor Hazik, a.g.e., s.50.

Ev hayvanları, av hayvanları ve avcı kuşlarla avcı köpekler yirmi yedi, yirmi sekiz ve yirmi dokuzuncu bölümlerde anlatılıyor.

Otuzuncu bölümde kuşlar, otuz birinci bölümde kümes hayvanları vardır. Otuz ikinci bölümde balıklar anlatılmaktadır. Otuz üçüncü bölümde böcekler vardır.

Arılardan bahseden bölüm otuz dördüncü bölümdür. Erkek arılardan, arı beyinden, işçi arılardan ve bunların vazifelerinden bahsedilmektedir. Arıların balları kendileri için yaptıkları, kendilerinden arta kalanları insanların yediği söyleniyor. Arıların bu halleri anlatıldıktan sonra bölümün nihayetinde yazar çocuklara hitap ederek arıların yaptıklarının hayret verici olduğunu ve insanın bu gibi hayret verici olaylara şahit oldukça tabiatın büyüklüğüne hayran kaldığını belirtiyor.¹⁶⁴

İslâm anlayışında insan yaratılmışların en üst mertebesinde (eşref-i mahlukat). Tüm kainatın yaratıcısı Allah'tır. İnsanın haricindeki diğer yaratılmışların hepsi insanın kullanımına verilmiştir. Öteki yaratılmışlar gibi arılar da Allah'ın yarattığı insan oğlunun hizmetine verilmiştir. Yazar burada tabiata vurgu yapmaktadır. Tabiat, her şeyin kendisi sayesinde olan şey mesabesinde gösteriliyor.

Otuz beş, otuz altıncı ve otuz yedinci bölümlerde sırasıyla taşın, madenlerden, kireç ve kiremitlerden, bunların ne işe yaradıklarından, nerelerden çıkarıldıklarından bahsedilmektedir.

Otuz sekizinci bölümde tuzların nerelerden elde edildiği ve nasıl işlendiği üzerinde duruluyor.

Hava konusu otuz dokuzuncu bölümde işlenmektedir. Yaşamak için havaya ihtiyaç olduğu, tüm canlıların ona muhtaç olduğu söyleniyor. 'Bereket

¹⁶⁴ Doktor Hazik, a.g.e., s.74.

versin ki hava her yerde vardır' cümlesinde kullanılan 'bereket' dinî çağrışımlar uyandıran bir kelimedir. Bu tür kelimelere nadir rastlanmaktadır.

Kırkinci bölümde, yel yani rüzgarın sıcak hava ile soğuk havanın yer değiştirmesinden meydana geldiği anlatılmaktadır. bu bölümde mum deneyini gösteren bir deney vardır (şekil 85). Resimdeki çocuğun başında bir fes, sırtında bir gömleği ve smokini andıran bir ceket, altında da dar paçalı bir pantolon vardır.¹⁶⁵

Kırk birinci ve kırk ikinci bölümlerde su ve buğu yani buhar maddeleri açıklanmaktadır.

Yağmur, dolu, kar tanesinin nasıl oluştuğu da kırk üçüncü bölümdedir. Kırk dördüncü bölümde maddenin üç hali anlatılıyor.

Kırk beşinci bölümde fırtınadan bahsedilir. Işık ta kırk altıncı bölümde anlatılır. Matbaa dizgi ve baskı işleri kırk yedinci bölümdedir. Şimendifer yani demiryolu bir sonraki bölümdedir.

Kırk dokuzuncu bölümde telgraf ve telefonun ne işe yaradığı ve nasıl çalıştığından söz edilir.

Kitabın son bölümünü oluşturan ellinci bölümde de gemiler ve vapurlar anlatılmaktadır.

Küçüklere Haritalı ve Resimli Coğrafya yı İbtidâî¹⁶⁶

Resmî programa uygun bir şekilde düzenlenmiştir. İbtidâî mekteplerinde coğrafyaya ilk başlayan çocuklara mahsustur. Bir çok şekiller, latif manzaralar ve renkli haritalar içermektedir.

¹⁶⁵ Doktor Hazik, a.g.e., s.89.

¹⁶⁶ Hüseyin Hıfzı, Küçüklere Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı İbtidâî, Tefeyyüz Kitabhanesi, Dersaadet, 1328.

Kitap on beş bölümden oluşmaktadır. Konuların işleniş tarzı soru-cevap şeklindedir. Soru cevap tarzında yetmiş üç bahis vardır.

Bazı bölümlerde derse hazırlık kısımları vardır. Burada konu ile alakalı basit deneyler yaptırılıyor. ‘Vazife’ adı altında anlatılan ders ile alakalı boşluk doldurmalı testler vardır.

Birinci bölümün konusu dünyadır. Dünyanın şekli ve hareketi ile alakalı sekiz soru-cevap mevcuttur. Bölümün sonunda vazife denilen bir kısımda boşluk doldurmalı test vardır. Dünya ile ilgili sayısal bilgiler tamamlayıcı bilgiler adı altında sayfanın sonunda yer almaktadır.

İkinci bölümde dünyanın yüzeyi hakkında bilgiler verilmektedir. Yeryüzü şekillerinin de isimleri buradadır.

Üçüncü bölümde dört aslî yön anlatılmaktadır.

Kıtalar, okyanuslar ve insanın dört cinsi dördüncü bölümdedir. Bu bölümde insan cinsleri anlatılırken dört farklı insan resmi verilmiş. Dört cinsten beyaz cins diye tanımlanan resmin altında Avrupalı yazmaktadır. Resimdeki insan kıyafetinde ise fes ve yelek görülmektedir.¹⁶⁷

Beş ve altıncı bölümlerde coğrafi şekillerden bahsedilmektedir.

Yedinci bölüm ‘ilk malumat’ başlığı ile başlar. Bu başlığın altında ise malumat-ı medeniye derslerinin konusunu teşkil eden bilgiler mevcuttur. Bölümdeki sorulardan birisi ‘memleketimize ne denir?’. Cevap ise ‘memleketin ismi Osmanlı memleketi veya Türkiye’dir. Demek ki Türkiye ismi bu dönemlerde kullanılmakta idi. Diğer sorularda vatan, vatana karşı vazife, iyi yürekli Osmanlıların vatanı hakkındaki hisleri, Osmanlı

¹⁶⁷ Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.7.

memleketlerinin taksimatı ile ilgili bilgiler mevcuttur. Kişinin vatana karşı vazifesi, vatani sevmek ve onu muhafaza ve müdafaa etmektir.¹⁶⁸

Sekizinci bölüm Osmanlı Devletinin coğrafi konumunu ve coğrafi özelliklerini anlatmaktadır. Coğrafi konumunu anlattıktan sonra Osmanlı Devletinin Avrupa'daki kısmını gösteren bir harita verilmiştir. Bu haritayı günümüzdeki örnekleriyle karşılaştırdığımızda benzerlik göstermektedir.

Osmanlı Devletinin coğrafi özelliklerinde dağları, akarsuları, gölleri anlatılmaktadır. Akarsuları arasında zikredilen Nil'den, 'Nil-i mübarek' diye bahsedilmektedir. Bu bölümün sonunda da 'vazife' adı altında konuyla bağlantılı boşluk doldurmalı test mevcuttur.¹⁶⁹

Dokuzuncu bölüm Osmanlı Devletinin büyük şehirlerine ayrılmıştır. Devletin merkez şehri İstanbul'dur. Konun geçtiği bu sayfada İstanbul'un Haliç'ten bir kesitinin gösterildiği resmi vardır. Bundan başka devletin Anadolu, Rumeli, Arabistan ve Afrika'daki önemli büyük şehirlerinin ismi birer tanıtıcı cümle ile birlikte verilmiştir. Bazı şehirlerin resimleri de mevcuttur. Arabistan'daki şehirlerden Mekke-i Mükerreme tanıtılırken Hac farızasına değinilmiştir. Bu sayfaya Kâbe resmi de konulmuştur. Medine-i Münevvere Hz.Peygamberin Ravza-i Mutahhara'sı ile tanıtılmıştır.¹⁷⁰

Onuncu bölüm Avrupa kıtasının coğrafi konumu ve yer yüzü şekilleri tanıtılıyor.

Onbirinci bölümde ise Avrupa kıtasında bulunan o zamanki yirmi kadar devletin ismi baş şehirleriyle birlikte verilmiştir. Avrupa'nın Asya ve Afrika'dan kaç defa küçük olduğu burada anlatılmıştır.

¹⁶⁸ Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.13.

¹⁶⁹ Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.14.

¹⁷⁰ Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.16.

Asya'nın coğrafi konumu, coğrafi şekilleri ve belli başlı devletlerinin ismi Onikinci bölümde verilmektedir. Bu bölümde de Onbirinci bölümde olduğu gibi Asya kıtasının Avrupa'dan kaç defa büyük olduğu verilerek Avrupa ile kıyas edilmiştir. Bu bölümün ardından Asya kıtasını gösterir bir harita mevcuttur.

Onüçüncü bölümde Afrika kıtası vardır. Konuya giriş önceki iki bölümde olduğu gibi Avrupa ile Afrika'nın kıyasıyla başlamaktadır. Sonunda Afrika'nın coğrafi konumu ve yer yüzü şekilleri veriliyor ve bu kıtadaki devletlerin isimleri sıralanıyor.¹⁷¹

Amerika kıtasının anlatıldığı ondördüncü bölüme diğer kıtalarda yapıldığı üzere Avrupa ile büyüklük kıyasıyla başlanıyor. Amerikanın kaşifi olarak Kristofkolomb ismi zikrediliyor. diğer kıtalar gibi bu kıtanın da devletleri ve coğrafi özellikleri üzerinde duruluyor.

Son bölüm olan Onbeşinci bölümde de Okyanusya'dan bahsediliyor.

Kitabın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki milli kıyafetleri gösteren resimler vardır.¹⁷²

Malumât-ı Tabiiye, Bulgaristan'daki Mekâtib-i İslâmiye'ye mahsustur. Yazarı: Muallim Hâfız Abdullah Fehmi.

Umûm Mekâtib-i İbtidâiyenin üçüncü senelerinde tedris olunmak üzere terceme ve tertib edilmiştir. İstanbul, Osmanlı Meziyeti İktisadiye Matbaası, 1327, 120 sayfa.

Kıraat-ı Türkiye, Maârif Nezâret-i Celîlesi'nden tanzim kılınan yeni program mûcibince Mekâtib-i İbtidâiyenin birinci senesine mahsus olmak üzere tertib edilmiştir. Mürettibi, sahibi ve nâşiri: Yani Martoğlu,

¹⁷¹ Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.29.

¹⁷² Hüseyin Hıfzı, a.g.e., s.32.

Kitabet, kavâid-i ibtidâiye. Yazarı, Muhammed Emin. Maarif Nezâret-i Celîlesi'nin 23 Mayıs 1312 tarihli ve 183 numaralı ruhsatnâmesini hâizdir. Dersaadet, İstipan Matbaası, (40 sayfa).

Yeni Usulde İlm-i Hesab, üçüncü kısım, yazarı, Hasan Fuat-Muhammed Re'fet, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1330.

Malumât-ı Tabiiye ve Sıhhiye, Meşihat-ı Celile-i İslâmiye Ders Vekâlet-i Aliyyesi tarafından medâris-i ilmiye dersanelerinde tedris edilmek üzere kabul olunmuştur. Yazarı, Doktor Fuad, Hukuk Matbaası, 1329-1332.

Yukarıdaki kitabın ifade-i meramında (besmele ile başlıyor) deniliyor ki insan mahluk-u zî şuur ve müfekkîr olduğundan etraf ve eknâfına bir nazar-ı iman ile bakacak olursa bütün mevcudat ve mahsûsâtın kendi teşekkülü için halk ve îcad buyurulduğuna hükmetmekte güçlük çekmez.

Kıraat Kitabı, On temmuz malumât-ı medeniye tatbikat-ı ahlâkiye ve saireye dair. Yazarı, Ali Nazima, 3. basım, 1. kısım, Dersaadet, Kasabar Matbaası, 1327.

Çocuklar için devri meşrutiyette ilk tab olunan kıraat kitabıdır.

Resimli Mutasar Tarih-i Osmânî, umûm mekâtib-i ibtidâiye-i Osmâniye'de tedrise elverişli olmak üzere gayet açık ve basit bir üslup ile tahrîr edilmiştir.

Birinci kısım, 626'dan 984 senesine kadar Osmanlıların zuhurundan Kânûnî Sultan Süleyman Hazretlerinin saltanatının sonuna kadar gelen padişahların zaman-ı hükümetleriyle meşhur olaylarını ihtiva eder.

Eser: Selim Kohen, Tâbi' ve Nâşiri: M. Feresko, Dersaadet, Beyoğlu'nda şimal sokağında, numara:41, 1328.

Muhtasar İdare-i Beytiye, Dâru'l-Aceze Mektebinin son olarak tertib ve ıslah buyurulan programına muvâfık olmak ve ibtidâf kısmının inâs şubesi üçüncü sınıfı tâlibâtına tedris edilmek üzere tertib ve tahrir edilmiştir.

Eser: Dâru'l-Aceze ders ve sanâyi nâzırı Behram Münir, İstanbul, 1320.

Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesinin 23 şevvâl 321 ve 30 kanun-ı evvel 319 tarihli ve 214 numaralı ruhsatnamesiyle tab olunmuştur.

Muhtasar Lisan-ı Osmânî, Sınıf-ı ibtidaiyeye mahsustur, Müellifi: Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahanede Muallim Ali Nazîma, İstanbul, 1305.

SONUÇ

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı devlet adamları yenilgilerin ve gerilemelerin nedenini, askerî alandaki yetersizliğe bağlamışlardır. Netice olarak Avrupa tarzı askerî okullar açılmıştır. Bu okullar, eğitim ve öğretimin ‘modernleşme’ ve ‘batılılaşma’ yolundaki ilk örnekler olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirleri, her sahada olduğu gibi eğitim öğretim alanında da kararlar, nizamnâmeler yani kanunlaştırmalar devridir. Yapılan bir dizi düzenlemeler ile getirilen yeni kurumlarla eğitim ve öğretime modern bir hüviyet kazandırılmıştır. Modern görüntü teoride olup pratiğe geçememiştir. Tanzimât’tan İkinci Meşrutiyet döneminin sonuna kadar geçen yüz yıla yakın bir süre içerisinde köklü bir eğitim ve öğretim sistemi kurulamamıştır.

İkinci Meşrutiyet’in eğitim anlayışı, kanunları, ders programları ve okulların hiyerarşik yapısı, Osmanlı Devleti’nin mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti’nin kurduğu, eğitim ve öğretim sistemine kaynak teşkil etmiştir.

Osmanlı maârifinin ilk eğitim basamağındaki sorunların, aynı şekilde Türkiye Cumhuriyeti’nde de devam etmekte olduğu görülmektedir. Örnek olarak o devir öğretiminde ezbercilik sorunu, aradan yüz yıl geçmesine rağmen hala giderilmiş değildir.

Günümüzde tartışılan bir konu olan din eğitimi ve öğretiminin nasıl ve ne şekilde verileceği meselesi, İkinci Meşrutiyet döneminde de gündemdedir. Öğrencilerin ulûm-ı diniye derslerini okuduğu halde mezun olduktan sonra dinden ve dînî bilgilerden habersiz olduklarından yakınılmaktadır. Buna sebep olarak mekteplerde gösterilen ulûm-ı diniye mevzularının peygamberler tarihi ve şahsî vazifelerden ibadet konusu ile sınırlı kalması gösterilmektedir. Halbuki bu dersin vicdanî ve sosyal vazifeler kısmı da vardır. Bu bölümler ihmal edilip, İslâmiyet yalnız namaz kılıp oruç tutmak olarak gösterilmektedir. Hâli hazırdaki din dersi kitaplarında da durum farklı değildir.

Din derslerinin olduğu gibi devam etmesi halinde Osmanlı aydınlarının akıbetini Fransa'dakilere benzeterek, neticenin dinsizlik, dolayısıyla ahlâksızlık olacağı kanaati daha sonraki yıllarda gerçeklik kazanmıştır.

Bir Osmanlı devlet adamının dediği üzere, İkinci Meşrutiyet devrinde ilk mektebler, dînî eğitimin verildiği kurumlar olarak görölmekteydi. Bu dönemden sonra mekteblerde, ilk olarak din derslerinin haftalık ders saatleri azaltılmış, ikinci aşamada din dersini, öğretmenlerin zihinlerindeki bilgilere ve onların inşafına bırakarak, ders müfredatları daraltılmış ve ders kitapları kaldırılmış, son olarak da ilkokullarda din dersi tamamen kaldırılmıştır. Bu anlamda İkinci Meşrutiyet dönemini, din eğitimi açısından kırılma noktası olarak kabul edebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde sıbyan mekteblerindeki din öğretimini araştıran bu çalışmada okullarda okutulan ders kitapları incelenmiştir. Yüz yıllık modernleşme çabasında görölüyor ki okullardaki din dersleri sürekli değişerek ve ders saatleri azaltılarak göz ardı edilmiştir.

Ahlâk derslerinin müfredatına baktığımızda bu derste İslâm ahlâkının değil de faydacı bir ahlâk anlayışının okullarda öğretildiği görölmektedir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri, Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî, Dosya no:187, Gömlek no:35, 1325-m.29.

B.O.A.,MF.İBT., 204/70, 1326-S-10.

B.O.A, MF.İBT., 219/10, 1326.

B.O.A, MF.İBT., 204/56, 1326-S-9.

B.O.A., MF.İBT., 204/72, 1326-S-10.

B.O.A, MF.İBT., 187/29, 1325-M-28

B.O.A, MF.İBT., 187/30, 1325-M-28.

B.O.A, MF.İBT., 187/101, 1325-M-20.

B.O.A, MF.İBT., 187/102, 1325-M-20.

Ahlâk, Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, 4. tabı, 1319.

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Alfa, İstanbul, 1999.

Ali Nazima, Muhtasar Lisân-ı Osmânî, Şirket-i Mürettebiye Matbaası (A. Maviyan), İstanbul, 1305.

Ali Nazima, On Temmuz Malumât-ı Medeniye Tatbikat-ı Ahlâkiye, Dersaadet, Kasabar Matbaası,1327.

Ali Rıza, İbtidaîlere, Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye, Dersaadet, Nefâset matbaası, 1331r.

A. N., 'Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini - 1-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 172.

A. N., 'Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini - 2-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 173.

A. N., 'Çocuklarımıza Akâid-i İslâmiye'nin Usûl-i Tedrisi ve Telkini - 3-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 174.

Büyük Dünya Atlası, Utarit, Stuttgart, 1993.

Behram Münir, Muhtasar İdare-i Beytiye, İstanbul 1320.

Cevâd, Mahmud, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı, Matbaa-i Âmire, 1338.

Cevâd, Mahmud, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı- XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi- Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara, 2001

Cevdet Paşa, Ahmed, Tarih-i Cevdet, Dersaâdet, Matbaa-i Osmaniye, 1301.

Cevdet Paşa, Ahmed, Tarih-i Cevdet, sadeleştiren: Tevfik Temelkuran, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974.

Dâru'l-muallimin-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330.

Demirel, Özcan, Eğitim Terimleri Sözlüğü, Usem Yayınları, Ankara, 1993.

Doktor Fuad, Malumât-ı Tabiiye ve Sıhhiye, Hukuk Matbaası, 1329-1332.

Doktor Hazik, Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, Jirayir Keteon Matbaası, İstanbul, 1325.

Doktor Hazik, Malumât-ı Fenniye 'Sıhhî ve Zirâî', Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1329.

- Ergin, Osman, Türk Maârif Tarihi, Eser Neşriyat, İstanbul, 1977.
- Ergün, Mustafa, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Sultânî, 1868-1968, İstanbul, Gün Matbaası, 1974.
- Hâfız Abdullah Fehmi, Malûmât-ı Tabiiye, Muallim, İstanbul, Osmanlı Meziyet-i İktisadiye Matbaası, 1327.
- Hafız Nuri, Amelî Malumât-ı Diniye, Dersaadet Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332.
- Hasan Fuat-Muhammed Re'fet, Yeni Usulde İlm-i Hesab, İstanbul, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330.
- Hızlı, Mefail, Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri, Bursa, 1999.
- Hüseyin Hıfzı, Küçüklere Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı İbtidâî, Tefeyyüz Kitabhanesi, Dersaadet, 1328.
- el-İdrisî, Âlimcan, 'Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı -1-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 171.
- el-İdrisî, Âlimcan, 'Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı -2-', Sırât-ı Müstakim, 1327, sayı 173.
- İstanbul Mekteb-i Sultânîsi Ders Müfredat Programı, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1910-1328.
- Kara, İsmail- Birinci, Ali; Mahalle/Sıbyan Mektepleri, Dergâh Yayınları, İstanbul , 2005.
- Koçer, Hasan Ali, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), M.E.B., İstanbul, 1991.
- Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Kohen, Selim, Resimli Muhtasar Tarih-i Osmânî, Dersaadet, 1328.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Düstûr, Nizâmât-ı İdâre-i Maârif, II.c, Matbaa-i Âmire, 1290.

Maârif-i Umûmiye Nezareti, İhsaiyat Kalemi, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire, 1332.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiye Kânûn-ı Muvakkati, Matbaa-i Âmire, 1329.

Malûmât-ı Fenniye, Tefeyyüz Kitaphânesi, İstanbul, 1329, (1913).

Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye, İstanbul, Jirayir-Keteon Matbaası, 1325.

Mardin, Şerif, Jön Türkleri Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Martoğlu, Yani, Kırâat-ı Türkiye, Dersaadet, trs.

Mekâtib-i İbtidâiyyeye Mahsus Talimatname, Usûl-i Tedris-Usûl-i Terbiye, Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1331.

Mehmetoğlu, Yurdagül, Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi, İFAV, İstanbul, 2001.

Muallim Erşed, Muvazzaf Malûmât-ı Dîniye, Matbaa-i Şems, İstanbul, 1333.

Muallim Cevdet, 'Mekâtib-i İbtidâiye Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında', Tedrisât Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, sene 4, c.4, numara 25.

Muallim Cevdet, 'Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye Derslerinin Usûl-i Tedrisi', Tedrisât Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, sene 4, c.4, numara 26.

Muhammed Emin, Kitâbet, Dersaadet, İstapan Matbaası, 1312.

Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim, Komisyon, Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı, Ankara, 2000.

Öncül, Remzi, Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 2000.

Prens Sabahattin, Görüşlerim, Buruc Yayınları, İstanbul, 1999.

Sakaoğlu, Necdet, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2003.

Satı Bey, 'İlm-i hâl Nasıl Öğretilmelidir?', Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası, Nazariyat ve Malumat Kısmı, Sene 1, Numara 7, 1326.

Sayın, Zeki Salih, II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi, Ankara, 2002.

Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004, 13. baskı.

Şişman, Adnan, Galatasaray Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871, İstanbul Edebiyat Matbaası, 1989.

Unat, Faik Reşit, Türkiye Eğitim Sistemine Tarihî Bir Bakış, Ankara, 1964.

Yahya Affi, 'Mekteplerde Ulûm-ı Diniye', Sebîlü'r-reşâd, 1343, sayı 616, c.24

EKLER

VİLAYETLER VE LİVALAR	OKUL ADEDİ		TOPLAM	ÖĞRETMEN ADEDİ				TOPLAM		ÖĞRENCİ ADEDİ		TOPLAM
	Mekâtib-i umûmî	Mekâtib-i hususî		Mekâtib-i umûmî		Mekâtib-i hususî		Bay	Bayan	Mekâtib-i umûmî	Mekâtib-i hususî	
				Bay	Bayan	Bay	Bayan					
İstanbul Vil.	116	157	274	411	198	569	349	980	547	13889	26807	40696
Edirne Vilayeti	204	329	533	286	56	377	117	663	183	13670	19079	32749
Adana Vilayeti	109	50	209	247	53	144	60	391	113	7186	6677	13863
Ankara Vil.	291	50	341	366	43	77	53	443	96	12181	5199	17380
Aydın Vilayeti	439	241	680	773	204	447	327	1220	531	36556	27853	64409
Bağdat Vil.	64	10	73	137	19	98	28	235	46	3179	3886	7065
Beyrut Vilayeti	136	421	557	253	58	421	288	674	346	7783	25850	33633
Haleb Vilayeti	213	147	360	358	69	249	212	607	281	9961	12687	22648
Hüdâvendigâr Vilayeti	212	1098	1310	334	56	210	124	544	180	18193	53286	71469
Diyarbakır Vil.	60	10	60	75	11	10	-	85	11	2137	361	2498
Suriye Vilayeti	129	32	129	206	45	84	-	290	45	7488	2748	10236
Sivas Vilayeti	167	1427	1594	269	50	155	43	424	93	11192	9959	21151
Trabzon Vil.	229	85	314	284	26	102	4	386	30	9264	2435	11799
Kastamonu Vil	261	1114	261	364	33	-	-	364	33	13880	22020	35900
Konya Vilayeti	317	148	465	436	37	163	78	599	115	17727	7713	25440
Mamuratülaziz Vilayeti	185	191	376	264	27	257	126	521	153	7943	11161	19104
Musul Vilayeti	56	84	140	91	8	122	21	213	29	1973	3353	5327
Urfa Livası	23	32	55	41	6	35	25	76	31	1152	2275	3427
İzmit Livası	45	6	51	57	15	8	3	65	18	3190	475	3665
Bolu Livası	117	9	126	153	22	4	5	157	27	7111	649	7760
Teke Livası	89	31	120	111	5	33	8	144	13	3813	1461	5274
Canik Livası	71	147	218	122	27	172	50	294	77	3457	6325	9783
Çatalca Livası	46	35	81	51	9	35	22	86	31	1320	2677	3997
Zor Livası	39	-	39	49	2	-	-	49	2	1166	-	1166
Kudüs Livası	30	290	320	75	18	398	70	473	88	3080	9709	12789
Karahisar-ı Sahib Livası	43	6	49	73	10	13	1	87	11	3917	473	4390
Karasi Livası	125	86	211	242	29	116	35	358	64	8991	4299	13290
Kal'a-i SultaniyeLivası	40	132	172	62	17	138	13	200	30	3148	5760	8908
Kayseriye Liv.	46	994	1040	82	4	80	29	102	33	3057	5460	8517
Medine Livası	11	-	11	21	3	-	-	21	3	667	-	667
Menteşe Livası	42	7	50	64	19	16	6	80	25	3417	125	3542
Erzurum Vil.	198	-	198	268	29	-	-	268	29	6907	-	6907
Bitlis Vilayeti	83	80	163	117	14	73	16	190	30	3383	2340	5723
Basra Vilayeti	28	-	28	38	4	-	-	38	4	930	-	930
Hicaz Vilayeti	61	-	61	79	1	-	-	79	1	1024	-	1024
Van Vilayeti	51	47	98	63	4	93	28	156	32	1962	3289	5251
Yemen Vil.	96	-	96	124	1	-	-	124	1	2553	-	2553
Asir Livası	1	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
<i>Toplam</i>	4522	7498	12020	7038	1232	4699	2141	11737	3373	257449	286381	544830

Tablo 7: 1329-1330 senelerine ait Osmanlı Devleti'ndeki Mekâtib-i İbtidâiye'nin okul, öğretmen ve öğrencilerine ait sayısal veriler.¹

¹ Maârif-i Umûmiye Nezareti, İhsaiyat Kalemi, Daru'l-Hilafeti'l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, 1332, s.7.

EK-4

'Malumat-ı Medeniye
ve Ahlakiye' kitabının iç
kapağı

۴۴۵

مِجَالُ مَدَنِيَّةٍ وَ اِخْلَاقِيَّةٍ

پرنجی قسم

عموم مکاتب ابتدائیه و رشیدیہ به مخصوص صدر

محرری

دوقتور : حاذق

۲

۲۱۹

دهر شی و طبع ایچونه
طوبای عیبله انسان ایچونه

معارف نظارتی طرفندن تنظیم ایدیان یکی پروگرامه
موافقدر.

پرنجی طبیی

هر حقی محفوظدر

محررینک مهرینی حاوی اولیان نسخه لر ساخته در.

استانبول (زیرایر- کانه تون) مطبعه سنده طبع اولنشد

۱۳۲۵

EK-1
'Ameli Malumat-ı Diniye'
Kitabının iç kapağı

حافظ نوری

کوجوک مصطفی پاشا، بشکطاش، اکری قیو رشديه لری معلملردن

دوره اولی برنجی صنف

عملی

مَعْلُومَاتِ دِیْنِیَّةِ

کلمه ترمیم و کلمه شهادت - خالق تعالی - نبی زبانه
- قرآن کریم - آیت و نماز - اوروج (رمضان شریف
مناسبتیلر) - صبح (قربانه بایرامی مناسبتیلر) - زکات .

حیات معصومانه ایله پاک و منور اولان اولاد موحدینک افکار
اسلامیه لرینی تنویر و تقویه به، ملکه و ممارسه لرینی تسریع
و تسهیله مدار اوله جق و وظیفه لر دخی ترتیب اولونمشدر.

در سعادت

شرکت مرتبه مطبعه سوز

۱۳۳۲

297 = 94,35

251025
35

372 = 94,35

EK-3
Küçüklere Coğrafya-yı İbtidai'
Kitabının son sayfası

گوجوگره جغرافياى ابتدائى

قيافت مليه عثمانيه

ترکین

زبک

ارناوود طوسقا

صرب

بلغار

ارناوود - کینا

کورد

پوماق

EK-2

'Muvazzah Malumat-1
Diniye' Kitabının iç kapağı

موضح

مَعْلُومَاتُ دِينِيَّةٍ

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ سنجہ تنظیم اولنان صوٹک مفردات
پروگرامنہ توفیقاً ترتیب ایدلمشدر.

دوره عالیہ برنجی قسم

مندرجات : اعتقاد و عمل — اوروج — اوروجک فرضیت
واہیتی — اوروج نصل طوتیلور؟ — اوروجی بوزان شیلر — کفارت
صیام — صدقہ فطر — قربان — اوروج نصل قضا اولنور؟ — اعتکاف —
زکات — زکاتک فرضیت و اہیتی — زکاتک شرطی — زکات نقود —
قویون، دوه گبی حیوانات ایچون و بریلجک زکات — حج — حجک
فرضیت و اہیتی — احرام — طواف کعبہ معظمہ — سعی — وقوف
وافعال حج — زیارت روضہ نبوی . سیر انبیاء عظامدن : حضرت
آدم . حضرت ادريس، حضرت نوح، حضرت ابراهيم، حضرت اسماعيل،
حضرت اسحاق، حضرت يعقوب، حضرت يوسف، حضرت موسى، حضرت
عیسی علیہم وعلی نبینا الصلوٰۃ والسلام .

آر

معلم ارشد

مکاتب ابتدائیہ تدریس ایدلمک اوزره معارف نظارت جلیلہ سی طرفندن
قبول بویورلمشدر.

استانبول

۱۳۳۳

مطبعة شمس